

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 38
(19769)
2024 чылдың
май 25
суббота

Хүннүң үнери — 04.37
Ажары — 20.42
Хүн дурту — 16.05

Садар өртээ
хостуг

12+

Доозукчуларынга чоргаарланган

Материалды 2-ги, 5-ки арыннардан номчуур.

/ Сукпак суурда агролицейде сөөлгү коңга байырлалындан.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруу.

552 дугаарлыг шериг кезээнде чеде берген

Тускай шериг операциязының айтырыгларының талазы-биле Тываның Баштыңының бүрүн эргелиг төлээзи Тимур Куулар ажил-албан аайы-биле сургакчылап чоруткаш, тыва дайынчылар-биле ужуражыр...

Коргуп олурбайн, сайзыраар үе келген

ТГШИ-ниң дыл секторунун ажилдакчызы, филология эртемнериниң кандидады Чойган Ондар Яндекс очулдурукчуну тыва дылдың интернет четкизинге сайзыраарының үндезини деп санап турар.

\ 3-кү арында

\ 6-гы арында

9500

өөреникчи республиканың
школааларын доозуп турар.

Кезээде белен чурумче шилчээн

Республика девискээринде часкы үерлээш-кин үези эгелээнинден, хемнер, сугларда байдалдарны хунуң-не хыналдага алган. Май 21-ниң медээзинден алырга, регионнуң хемнеринде сугнуң хемчээли көдүрүлгөн. Ылаңгыя Улуг-Хемниң суу улгаткан.

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг онза байдалдарны болдурбас болгаш чайладыры-биле күштерни база дериг-херекселдерни белен тударын дааскан. – Саян эдектеринде чаастап эгелээнинден суг чоорту көдүрүлүрү чайлаш чок. Ынчангаш үерлээш-кинни контролдаар гидропостулар хемнерде байдалды хунуң-не хынаар. Республиканың бүгү күштери кезээде белен байдалче шилчир – деп, Владислав Ховалыг дыңнаткан.

Оперативтиг медээлерден алырга, май 22-ниң хунуңда Улуг-Хемниң суу 24 см-ге көдүрүлүп келген. Май 21-ден 22-же Хемчик хемниң суу 11 см-ге улгаткан, чамдык участоктарда суг эриин ашкан. А арткан хемнер, сугларда сугнуң хемчээли ажырбас. Гидропостулар 11 суг объектилерин хыналдада алган.

Каа-Хем кожуунуң Сарыг-Сеп суур девискээринге часкы үер үезинде онза байдалдарны чайладырынга команда-лыг-штаб өөредилгелери Россияның ОБЯ-зының Тыва Республикада кол эргелели удуртуп эрткен. Аңаа Тыва Республиканың хамааты камгалал болгаш онза байдалдар албанының камгалал күштери болгаш дериг-херекселдери база киришкен.

Каа-Хем кожуун девискээринге эрткен өөредилге үезинде, суг үерлээш-кинни болдурбазының база оң уржуктарын чайладырынга, ол ышкаш өрт айыыл чок чоруун хандыраарынга күштерниң хөдөлүр чурумун быжыглап, катаптап, чурттап чонга түр үениң чурттаар черин тургускан.

Өөредилге үезинде билдинген четпестерни чайладыр хемчеглерни хүлээп алырынга арга-сүмелерни ажылдап кылган.

/ ТР-ниң Чазаның парлалга албанының медээзинден.

Доозукчуларынга чоргаарланган

Май 24-те чаңчыл ёзугаар республиканың ниити ортумаа өөредилге черлериниң доозукчуларынга сөөлгү коңга байырлалы болуп эрткен. 2024 чылда ниитизи-биле республиканың школаларын 9,5 муң өөреникчи доозуп турар.

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг бодунуң блогунда школа дооскандан бээр 40 чыл болуп турарын демдеглеп, республиканың школаларында доозукчуларга байырым чедирген. “Үе денди дүрген эртер-дир. Чаңгыс классчыларымга байырым чедирип тур мен. Бо хүн Тываның улустуң башкызы Петр Морозов аттыг аграрлыг лицейге чедип, оон доозукчуларынга, ада-иелеринге, баш-

кыларынга байырым чедирдим” – деп, ол бижээн.

Оон аңгыда, Петр Александровичиниң өөнүң ишти Ольга Павловна-биле кады Доозукчулар аллеязынга баштайгы сиреньнерни олар олурткан. “Бо аллея чылдан чылче өзүп, лицейниң доозукчулары Тываның аграрлыг комплекзиниң специалистериниң одуруунга немежир дээрзинге бүзүрээр мен” – деп, Тываның Баштыңы демдеглээн.

Кызылдың 11 дугаар школынга база сөөлгү коңга байырлалы болган. Ук школада бо чылын ниитизи-биле 150 ажыг тоску болгаш 32 он бирги классчылар доозуп турар.

Чаңгыс аай күрүне шылгалдаларынга сентябрь айдан

тура тускай чурум ёзугаар неделя санында доозукчулар белеткенип келген. Ол ышкаш доозукчуларның белеткелин суларатпайн, улам-на оларның харысалгазын күштелдирери-биле хыналда ажылдарны доктаамал чорудуп турар.

“Чоокта чаа доозукчулары-выс хоорайның Чаңгыс аай шылгалда эрттирер төптеринге шенелде шылгалдаларже база баргаш келген. Шылгалданың канчаар эртерин мээң тайылбырымдан аңгыда, олар боттарының караа-биле база көрүп алганнар. Ынчангаш бистиң доозукчулары-выс чаңгыс аай күрүне шылгалдаларын девидедейн, чедишкенин дужаап алыр дээрзинге идегел бар” – деп, 11 дугаар школының директорунуң өөредилге талазы-биле оралакчысы Аржаана Сарыг-оол демдеглээн.

Сөөлгү коңга байырлалын ажиттыг деп чарлаан соонда, Россияның болгаш Тываның ыдык ырларын салган. Бо хүнгү байырлал

(Уланчызы 5-ки арында)

552 дугаарлыг шериг кезээнде чеде берген

Тускай шериг операциязының айтырыгларының талазы-биле Тываның Баштыңының бүрүн эргелиг төлээзи Тимур Куулар ажыл-албан аайы-биле сургакчылап чоруткаш, тыва дайынчылар-биле ужуражыр. Оон бо удаада Донда-Ростов хоорайга чеде бергеш бир дугаар баар чери – мөчээн дайынчыларны хүлээп, танып тодарадыр база үдээр ажылдыг 552 дугаарлыг шериг кезээ болган.

Тимур Куулар четкен дораан, Тываның Баштыңының даалгазы-биле Мурнуу шериг округунуң эмчи-криминалистика төвүнүң Ростовта салбырынче май эгезинде ажылдап чоруткан ТР-ниң суд-эмчи экспертиза бюрозунуң начальниги Херел Доржу баштаан специалистерге ужурашкан.

Мооң мурнунда Владислав Ховалыг ТШО-да тыва киржикчилерниң төрелдери-биле боду ужурашкан соонда, Ростов хоорайда коллегаларынга дөрт ай иштинде аңаа барып дузалажыр кылдыр сес суд-медэксперт эмчилеринден тургустунган бөлүктү чорудар деп дугурушканын сагындыраал. Элээн каш мөчээн тыва оолдарның ат-сывы бистиң экспертистерниң ажылы-биле тодараттыг, ам шериг истетке ажылдары чоруп турар.

Тимур Куулар читкен оолдарының салым-чолунуң дугайында кандыг-даа медээни оон билип алыр дээн идегел-биле Мурнуу шериг округунда чеде берген Тывадан шериглерниң ада-иелери база ужурашкан. Тимур Кууларның деткимчезинде, 55 дугаарлыг шериг кезээниң удуртукчузу

Марат Мурадасилов сураа читкен дайынчыларның төрелдери-биле боду ужурашкан.

2024 чылдың май эгезинде, Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг ТШО айтырыгларының талазы-биле республика блогунуң ажылын күштелдирер сорулга-биле, кызыгаар чогуу база чаа девискээрлерге ис чок читкен шериг албаныларга болгаш оларның

чоок кижилеринге деткимче көргүзер ажылдыг Тываның Чаңгыс аай дүүштүрүлгө төвүн тургускан. Ол угланышкында ажылды «Идегел» АКЭН удуртукчузу, «Ада-чурт камгалакчылары» фондунуң Тывада салбырының координатору Мира Балчий удуртуп-баштап эгелээнидир.

/ ТР-ниң Чазаның парлалга албанының медээзи.

Хөй-ниити дыңнаашкыннар

Тыва Республиканың 2023 чылда бюджетиниң күүселдезиниң дугайында отчёттуң хөй-ниити дыңнаашкыннарын ТР-ниң Дээди Хуралы (парламентизи) май 22-де Тываның Чазааның хурал-даар залына эрттирген.

Республиканың хоойлужу-дулга эрге-чагыргазының дээди органының организаастап эрттиргени хөй-ниити дыңнаашкыннар бюджет чорудулгазының дугайында хоойлужудулгада көрдүнген, чыл санында албан эрттирер ужурулг хемчег.

Аңаа республиканың эрткен чылда бюджетиниң күүселдезиниң сайгарылгазынга даянып, дараазында чылдарда бюджетти хевирлээрин база чугаалажып турар. Хөй-ниити дыңнаашкыннарны эрттирериниң мурнунда Тыва Республиканың 2023 чылда бюджетиниң күүселдезиниң дугайында отчётту ТР-ниң Дээди Хуралының болгаш Тыва Республиканың Чазааның сайтыларынга ажыы-биле салып, ооң-биле тус черниң чурттакчы чону таныжып ап болур байдалды тургускан.

Май 22-де эрткен хөй-ниити дыңнаашкыннарга ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттары, күүседикчи болгаш хоойлужудулга эрге-чагыргаларның аңгы-аңгы деңгелдериниң ажылдакчылары, яамыларның болгаш ведомстволарның удуртукчулары, хөй-ниити организацияларның төлээлери олурушкан.

Тыва Республиканың 2023 чылда бюджетиниң күүселдезиниң дугайында отчёттуң хөй-ниити дыңнаашкыннарынга ТР-ниң Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Владимир Донских киришкен.

ТР-ниң Дээди Хуралының Бюджет, үндүрүглер, экономика болгаш сайгарлыкчы чорук талазы-биле комитетиниң даргазы Алдын-кыс Конгар хөй-ниити дыңнаашкыннарны башкарып эрттирген. Тыва Республиканың 2023 чылда бюджетиниң күүселдези берге болган. Аңаа чуртта ниити-зи-биле нарын социал-экономи-тиг байдал база салдарлыг

болганы чугаажок. Ынчал-за-даа федералдыг төптүң деткимчези, республиканың бодунуң күженишкиннери-биле эрткен 2023 чылдың бюджетиниң күүселдези чогуур деңгелде болган. "Ажылды ону кылып турар кижичогулар, ооң ажыл-херээ шупту чайгаар чогуу бербес, 2023 чылдың күүселдезинде чедир кылдын-майн барган чүүлдер база бар. Кандыг-бир чылдагаан-биле бүтпейн барган ажыл-херектерни дараазында чылдарда планнарывыска кирип, чогулар апаар бис" — деп, Алдын-кыс Конгар чугаалаан.

Тыва Республиканың 2023 чылда социал-экономи-тиг хөгжүлдезиниң түңнелдериниң дугайында илеткелди экономика-тиг хөгжүлдө болгаш үлетпүр сайыдының оралакчы-зы Анзатмаа Конгар кылган. Республиканың экономикага чедиишкиннерин ол демдеглээн. Чижээлээрге, тудуг ажылдары 2023 чылда 53 хуу өзүлдеги болган, ол дээр-ге Сибирь федералдыг округта эң дээр көргүзүг. Ортумак бол-гаш биче сайгарлыкчы чорукка хаара туттунган кижилерниң саны эрткен чылда 27 хууга көвүдээн. Ол база Сибирь федералдыг округта эң эки көргүзүг.

Чурттакчы чоннуң социал байдалы элээн экижээнин база илеткелчи айыткан, чижээлээрге, ажылдап турар кижилерниң акша-төгери-к орулгазы 6,5 хууга көвүдээн.

Үлетпүр бүдүрүлгезинде хожудаашкыннар 2023 чылда бар болганын А. Конгар айтып,

дараазында 2024 чылда экономика-тиг өзүшкүнге ол эки эвес салдарлыг бооп болурун кичээндирген.

Тыва Республиканың 2023 чылда бюджетиниң күүселдезиниң дугайында бодунуң илеткелдинге ТР-ниң саң-хөө сайыдының бирги оралакчы-зы Айлана Ошкулуг, эрткен чылда Тываның Чазааның бир кол сорулгаларының бирээзи республиканың чурттакчы чонунуң социал чоруун магадылаары турган деп, чугаалаан. Ол дээр-ге социал чиигелделиг хамаатыларның төлевирлеринге, бюджет адырының ажылдакчыларының шалыңыга акшаландырышкынның дөстөрүн тывары дээш өске-даа ажылдар.

Чамдык кожууннарның тус чер бюджеттериниң орулгаларының өскенин илеткелчи демдеглээн. Олар дээр-ге Чеди-Хөл, Барыын-Хемчик, Бии-Хем кожууннар. Боттарының орулгалары эвээжээн муниципалитеттер база бар: Ак-Довурак хоорай, Тере-Хөл, Тожу кожууннар.

Республиканың чарыгдалдарына база илеткелчи доктааган. 2023 чылда каттыштырган бюджеттен чарыгдалдар эрткен 2002 чылдың деңгелинден көвүдэвээн. Эң хөй чарыгдалдар бюджет адырының ажылдакчыларының шалыңын төлээринге үнген.

2023 чылда республиканың бюджетин кайнаар, чүү хире хемчээлдиг чарыгдары Россияның Президентизиниң болгаш Тываның Баштыңының даалгаларын күүседиринден, национал төлевилелдерни боттандыраарында база хамааржыр дээрзин А. Ошкулуг чугаалаан. Ол чарыгдалдар

чурттакчы чоннуң чединмес байдалын чавызадырынче, орулгаларын көвүдедиринче, социал камгалалын магадылаарынче угланганын демдеглээн.

Тыва Республиканың 2023 чылда бюджетиниң күүселдезиниң отчёдунга хамаарыштыр сайгарылгалыг илеткелди ТР-ниң Санажылга палатазының даргазының оралакчызы Шончалай Эренчин кылган. Эрткен чылда акшаландырышкынга бергедээшкиннер турза-даа, бюджет күүселдези чогуур деңгелге боттанганын ол демдеглээн.

Хөй-ниити дыңнаашкыннарның мурнуу чарыында болгаш дыңнаашкыннар үезинде 2023 чылда республиканың бюджетиниң күүселдезинге хамаарыштыр санал-оналдар солчушкуннарының түңнелинде эрткен чылдың бюджетиниң күүселдезиниң көргүзүглери багай эвес болганы демдеглеттинген.

"Республиканың эрткен чылда бюджетиниң күүселдезиниң дугайында хөй-ниити дыңнаашкыннар үезинде санал-оналдар регионнуң бюджетин тургузарына болгаш ооң күүселдезинге чурттакчы чоннуң хөй кезиниң хамаарылгазын илередип турар. Ол чүүл 2024 чылдың бюджетин күүседиринге, 2025 чылдың бюджетин тургузарына дузалыг боор" — деп, ТР-ниң Дээди Хуралының Бюджет, үндүрүглер, экономика болгаш сайгарлыкчы чорук талазы-биле комитетиниң даргазы Алдын-Кыс Конгар чугаалаан.

/ Ш. МОҢГУШ.
Буян ООРЖАКТЫҢ тырт-тырган чуруктары.

Энцефалитке удур тарылга

Тывада саргы сезону эгелээн соонда, улуг кижилерден 3887 кижиче, азы графиктеп планнаанындан 11 хуу кижиче хөйге саргы энцефалидинге удур бирги тарылганы салдырган. Ол 2024 чылда тарыдар ужурулг айыылдыг бөлүктө чурттакчылар санының 12 ажыг хуузу-дур.

Росхереглелхайгааралдыг регионалдыг эргелели республиканың Чазаанга айыылдыг халдавырдан тарышкын кайы хире чоруп турарын илеткээн. Ооң медээзинден алырга, чурттакчы чон ортузунда тарылга база катап тарышкын планы езугаар, колдуунда мурнады чоруп турар.

Россияның регионнарына вакцина үлелгезиниң статисти-казы республикада саргы энцефалидинге удур тарышкынга сонуграл улгатканын бадыткап турар. Барааннарга марка салып «Шынның демдээ» национал системаның медеглээни болза, 2023 чылда Тыва саргыга удур эң хөй вакцинаны чагаан, 10 муң чурттакчыга онааштыр 1115 кижиче.

Республиканың эрге-чагыргазы тарылгага сонугралды деткип, 2024 чылда 45250 кезек вакцина садып алырынга регионалдыг бюджеттен 15 сая рубльди үндүргөн. Оон аңгыда, сая хире рубльге саргы энцефалидинден эм — иммуноглобулин садып алган.

Бо чыл Тывага саргы энцефалидиниң талазы-биле байдал таарымчалыг эвес. Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң Иркутску-нун чумага удур эртем-шинчилел институтунуң эртемденнериниң шинчилелдеринден алырга, халдавырлыг саргы энцефалидинден аарыыр чорук 100 муң чурттакчыга онааштыр 11,2 кижиче чедир өзер чадавас.

Чоокта чаа, май байырла-лында, Бии-Хем кожуунуң Өк суур чоогунда аалда 62 харлыг малчын саргыга ызырткаш аараан бирги таварылга бүрүткеттинген. Өске 3 кижиче саргы боррелиозундан база Лайм аарыындан аараан.

Эпидемиологтур сезон эгелээш үш ай четпезе-даа, саргы кадалы берген дээш 270 кижиче (2023 чылдың сезонунда 923), ооң санында 17 хар чедир назылыг 102 уруг эмнелге пунктуларындан дуза дилеп келген. Бо хонуктарда саргылар эң идепкейжээн, ынчангаш неделяда 100 кижиче кээп турган болза, оон көвүдээри чадавас.

Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг профилактиктиг хемчеглер-биле чергелештир тарылга кампаниязын калбартырын, девискээрлерни, бир дугаарында хөй кижилер чыгыр черлерни хораннап арыглаар планын дүрген күүседирин негээн. 449 гектар черге ол ажылды чорудар тургаш, амдыызында чүгле 104 гектарда чоруткан.

/ А. МОҢГУШ.

Ээлчеглиг шылгалдалар эгелээн

Өөредилгениң информатизациязын харыылаар регионалдыг төптүң директору Виктория Донгактың медеглээни-биле алырга, чаңгыс аай күрүне шылгалдалары (ЕГЭ) үш кезекке эртер. Баштайгы кезээ март, апрель айларда болган. Ынчан бистиң республикавыстан ЕГЭ дужаар доозукчулар чок болган. Кол кезээ май 23-тен эгелээш, июль 5-те доостур. Амгы үеде чаңгыс аай күрүне шылгалдалары эгелей берген.

дужаап шыдавайн баар болза, 9-ку класска катап өөренип арткаш, келир чылын «эки» демдектерге шылгалданы дужаап алыр аргалыг.

Бо чылын 9-ку классчыларның шилилге шылгалдаларына хамаарыштыр бичии өскерлишкин болган. Бир эвес 9-ку класс-тың доозукчузу шилип алган эртемниге шылгалданы дужаап шыдавайн баар болза, келир чылын өске эртемни шилээш, шылгалданы дужаап болур.

Оон аңгыда, ЕГЭ-ге хамаарыштыр, шилип алган эртемни багай дужааган болза, катап дужаап алыр аргалыг. Ынчалза-даа ийи демдектиң «экизин» эвес, а сөөлгүзүн аттестатка салыр дээрзин сагындыраалы. Демдээн эки-жидер бетинде, эки боданыры чугула.

Эрткен чылдарның доозукчулары февраль 1-ге чедир шылгалда дужаар дугайында билдиришкенин кириген турар уjurлуг. Бир эвес кан-дыг-бир чылдагаан-биле ол үеде билдиришкени кирип четтикпээн болза, чылдагаан-дын документ ёзугаар бадыткааш, шылгалдага чедир ийи неделя артканда, билдиришкени кирип болур.

/ Айдың ондар белеткээн.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруктары.

лар дээн ышкаш улуг хемчеглерге киржип турган болза.

Бо чылын республика девис кээринде шылгалдалар эрттирер 33 пунктуга, ОГЭ-ни чеди муң ажыг, а ЕГЭ-ни ийи муң ажыг доозукчу шылгалдаларны дужаап эгелээн. Бир эвес «2» демдек алыр болза, муңгарап, муңчулуп болбас. Шылгалданы катап дужаап болур курлавыр хүннер бар дээрзин утпаза чогуур. Орус дыл азы математиканың кайы-бирээзинде «2» алган болза, курлавыр хүннерде катап дужаап болур. А бир эвес ийи эртемде «2» алган болза, күсүк шылгалдага артар. Күзүн база дужаап шыдавайн баар болза, бо өөредилге чылының төңчүзүнде доозукчу аттестат албас. Келир өөредилге чылының төңчүзүнде шылгалдаларны катап дужаагаш, аттестатты ап болур. Кандыг-даа байдалдан үнер арга бар болганда, муңгараан, муңчулган ажыы чок. 11 класс доозукчузунда 9 класс дооскан аттестады холунда бар болгай. Ооң-биле бир-ле ортумак тускай өөредилге черинче кирип алыр арга бар.

9-ку классчыларга хамаарыштыр алыр болза, 9 класс доозуп тургаш, дөрт эртемге шылгалда дужаар деп билдир бис. Бир эвес тоску классты доозуп тургаш, ийи эртемге «2» демдек алыр болза, курлавыр хүннерде катап дужаап болур. А бир эвес «2» демдекти 3 азы 4 эртемге алыр болза, сентябрь айның шылгалдаларында дужаар апаар. Бир эвес күзүн эки дужаап алыр болза, аттестадын алыр. А бир эвес

Чогаал, химия, география

Май 23-те, Россия Федерациязының 11-ги класының доозукчулары чогаал, химия, болгаш география эртем-нерин шилээннер чаңгыс аай күрүне шылгалдаларын (ЕГЭ) дужаап эгелей берген. Ол үш эртемни Тываның 700 доозукчузу шилээн.

ТР-ниң өөредилге сайыды Елена Хардикова-ның медеглээни-биле алырга, 2286 доозукчунуң 1294-ү биология биле химияны шилээн, а профильдиг сан болгаш физиканы 900 оолдар, уруглар шилээн. 1093 доозукчу ниити билиг эртемниге шылгалда дужаар.

«Күстен эгелээш, бүдүн чыл дургузунда доозукчуларга консультацияларны эрттирип, чаңгыс аай күрүне шылгалдаларына белеткээн. Оон ыңай, апрель айда аңгы-аңгы эртемнерниң башкыларының киржилгези-биле дорт дамчыдылгаларны организастан бис. Аңаа республиканың доозукчулары, ада-иелер, класс башкылары сонургаан айтырыгларын педагогтарга салып, дорт харылзажыр аргалыг болган. Бүгү-российжи олимпиадаларга чедишкенин киришкен оолдар, уругларывыс бар. «100» баллдыг түңнелдерни олардан манап турар бис. Чаңгыс аай күрүне шылгалдаларының үезинде ажы-төлүн моральдыг талазы-биле деткимче көргүзеринче ада-иелерни кыйгырып тур бис. Чүгле силерниң сагыш човаашкыныңар болгаш оожургалыңар ажы-төлүңерге дузалаар, ада-иелер!» – деп, Елена Хардикова чугаалаан.

Дараазында орус дыл эртемниге ЕГЭ май 28-те болур.

/ ТМГ-ниң медээлеринден

Бүзүрел телефонунче 9720 кижиге долгаан

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга Тыва Республикада уругларның Бүгү-российжи бүзүрел телефонунуң психологтары-биле ужуражылга болган.

- Круглосуточно
- Конфиденциально
- Бесплатно

Специалистер болгаш эксперттер чыгып алгаш, боттарының арга-дуржулгазы-биле үлежип база келир үеде планнарын сайгарып чугаалашкан.

Аңаа чугаалашкан айтырыгларның бирээзи бүзүрел телефонунуң ажыл-чорудулгазы болган. Бүзүрел телефонунда үш шугум бар дээрзин ужуражылганың киржикчилери дыңнаткан. Шугум бүрүзү долгап келген кижиге дээштиг дузалаары-биле тодаргай теманы харыылап турар. Чижээлээрге, долгаарга бирги шугумда чугаалажып турар болза, ала-чайгаар ийиги шугумче шилчи бээр, дараазында үшкүзүнче.

Ол долгаашкын үезинде үр-маанарын болдурбас болгаш уруг бүрүзүнге оперативтиг деткимчени көргүзерин хандыраар.

Бо дээрге психологтуг дуза чедирер талазы-биле ажылын чаа эгелеп чоруур аныяк специалистерге тургускан тускай система-дыр. Ол система аныяк специалистерге дүрген чаңчыгарына болгаш чедишкенин ажылдаарына эрге-жок чугула арга-мергежилдер алырынга дузалаар.

2024 чылдың бирги кварталында 2345 кижиге долгаан болза, а эрткен чылын – 9720. Бо саннар бүзүрел телефонунуң ажылының херектиин болгаш ажыктыын бадыткап

2024 чылдың бирги
кварталында

2345

кижиге долгаан, эрткен
чылын – 9720

турар. Ол, ылап-ла, кижилерге дузалап турар.

Уругларга, элээдилерге болгаш оларның ада-иелеринге Бүгү-российжи чаңгыс аай бүзүрел телефону: 8-800-200-0122. Бо телефонче долгаары халас болгаш анонимниг.

/ ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал полититка яамызы-ның медээлеринден.

МАЙ 27 — БУГУ РОССИЯДА НОМ САҢЫНЫҢ ХҮНУ

Ном саңы — эртем-билигже орук

Чылдың-на, май 27-де, база бир онзагай байырлал — бүгү Россияда ном саңының хүнүн демдегледип турар бис. 1995 чылда Россияга ном саңының хүнүн профессионал байырлал кылдыр демдеглээр дугайында чарлыкты РФ-тиң баштайгы Президентизи Б.Н. Ельцин үндүргөн.

Ном саңы — эртем-билигже орук изээриниң үндезин дөзү. Ооң уjur-дузазы кайгамчык. Ол силерниң сүмелекчиңер, өңүүңер, дузалакчыңар. Ниитилелге кижиниң угаан-медерелиниң сайзыралыңа чаа-чаа ажыдышкыннарже базымны кылып, чедишкын-нерже чайгаар идигни бээр, бир-ле солун оранче сени үдеп киригеш, янзы-бүрү мергежилдин кандыг-даа аажы-чаңыг кижилери-биле ужураштырып, сагыш-сеткилди доюлдуар, чырыдар, бурунгаар чүткүлдүүн оттурар.

Бистин хоорайывыста шак ындыг өргээ — А.С. Пушкин аттыг Национал ном саңы. Ол буянның, чырык өргээниң ажил-ишчи, билдиги удур-тукчузу Ирина Алексеевна Эртине. Ооң тура-сорукур удуртулгазы-биле ном саңының сайзыралы улам-на бедик деңгелдиг, чаа-чаа аргаларны чедип ап, регион, Россия чергелиг янзы-бүрү төлөвилелдерге, хемчеглерге, шуулганнарга кирип, «тулган» дээн бедик үнелелдерни удаа-дараа чедип ап турарыңа чоргаарланыр бис. А.С. Пушкин аттыг Национал ном саңында 14 аңгы килдис боттарының адырларының аайы-биле тускай ажилдап, номчукчуларның хереглелин хандырып турар. Ол килдистерниң аразындан национал болгаш чурт-шинчилел чогаалының килдизиниң ажылын номчукчуларга каксы таныштыраал.

Ук килдисте Тываның төөгүзүнүн, бойдузунун, экономиказының, уран чүүлүнүн дугайында номнар, сеткүүлдер, солуннар шыг-жаттыннып турар. Фондунун ниити саны 14 муң ажыг

экземпляр, ооң иштинде тыва дылда 5 муң ажыг номнар бар. XIX чүс чылдан бо хүннерге чедир Тывага хамаарышкан янзы-бүрү адырларның номнары кадагалаттынган.

Солуннар болгаш сеткүүлдер база бир чугуладыңнадырларны берип турар. Бо килдиске чылдың-на 28 аңгы солун-сеткүүлдер кээр. Оларның 16-зы кожууннар солуннары.

Солуннарны келир салгалга камнап арттыраары-биле 2019 чылда «Эрткен үени ажитпышаан» деп төлөвилелди Тываның библиотекалар ассоциациязы-биле кады ажилдап кылгаш, Россияның Президент фондунун тиилекчизи болуп, солуннарны электроннуг хевирже кириер «Оптим А2» деп планетарлыг сканерни алгаш, ажилды чорудуп турар. Ол деткимчениң дузазы-биле солуннарны электроннуг хевирже кирип, номчукчуларга бараалгадыр аргалыг болган бис. Бо төлөвилелдин онзагай чүүлү, номчукчу Тываның солуннарын каа-даа номчуп, ажыглаар аргалыг болуп турар. Национал ном саңының сайтында «Ресурсы» деп рубрикада «Открывая прошлое» деп арында Тыва Арат Республика үезиниң солуннарын электроннуг хевирге көрүп ап болур. Килдисте ол ышкаш чурт-шинчилелдин кол кезээ, адыры тайылбыр-библиографтыг фондудан тургустунган. Фондуда ол документилерниң шупту хевирлери кирип, хүн-бүрүде ажилдаарыңа улуг уjur-дузалыг. Республиканың ажил-амыдыралының дугайында болгаш Тываның билдингир кижилеринге хамаарышкан библиографтыг айтыкчыларны удаа-дараа үндүрүп турар. Чижээлээрге, Тыва күрүнениң үндезилекчилери чораан Монгуш Буян-Бадыргы, И.Г. Сафьянов, Россия Федерациязының Маадыры С.К. Шойгу (2015 ч.), Тыва Арат Республиканың тургустунганы, «Тыва дугайында чүнү номчуурул?» (1976 чылдан тура 1992 чылга чедир) база амгы үеде электроннуг

хевирде салдынган. Тываның эртемденнериниң дугайында: С.И. Вайнштейн, Д.С. Куулар, Б.И. Татаринцев, Тываның чогаалчылары: М.Б. Кенин-Лопсан, С.Б. Пюрбю, З.А. Намзырай, С.С. Сюрюн-оол, К.Ч. Черлиг-оол, «Ада-чурттуң улуг дайынының чылдарында херээжен чоннуң маадырлыг чоруу» база орус дыл кырында методиктиг сүме «Весна Победы» Ада-чурттуң Улуг дайынының дугайында кандыг хемчеглерни эрттирип болурун бо методиктиг сүмелерден көрүп ап болур.

Библиографтыг медээлерни чамдык таварылгаларда номчукчуларга электроннуг дуза-биле кылып турар. Ол справкалар Абакандан, Новосибирскиден, Ярославльдан, Москвадан дээш кайы-даа хоорайлардан кээп турар.

Килдистин фондунда чаңгыс аайлаан делгем темалыг чурт-шинчилел база алфавит аайы-биле салдынган карточкаларлыг каталогтар бар. Бо каталогтарның номчукчуга дузазы канчаар-даа аажок улуг. Чижээлээрге, номчукчуга «Тыва улустуң эдилели — чаваганың дугайында» деп материал херек болза, «Этнографиядан» — «Тыва улустарының эдилели» деп каан кезектен көөр. Чижээлээрге, Бүрбүжаптың «Чавага — тыва уjurлар сиңниккен чаштың каасталгазы». Бо материалды «2016 чылдың март айның 3, 10 хүннеринде «Тываның аныяктары» солундан номчуп ап болур. Каталогтарны 2010 чылдан эгелеп база электроннуг хевирже шилчидип эгелээн.

Килдистин бир онзагай ажылы, 1968 чылдан тура, Тываның тураскаалдыг болгаш төөгүлүг үелеринге хамаарышкан календарыны чылдың-на үндүрүп турар. Ол 1989 чылга чедир аңгы-аңгы аттарлыг үнүп турган: «Азияның төвүнде», «Чечектелген чуртум», «Бистин чурттап турар черивис», «Уттундурбас аттар», «Тываның тураскаалдыг хүннери», «Чылдар, кижилер, болуушкуннар». 2012 чылдан эгелээш, календарыга дугуржулга

эзугаар Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институту база Национал архив, Национал музейниң эртем ажилдакчылары боттарының үлүүн кириштирип эгелээн.

Тывада аңгы-аңгы национал чоннар чурттап турар болгай, ынчангаш 1999 чылдан эгелеп Национал культураның төвү тургустунган. Төп чылдың-на аңгы-аңгы чоннарның культуразыңа хамаарышкан солун хемчеглерни эрттирип турар. 2008 чылдан тура чурт-шинчилел номчулгалары чылдың-на, Тыва дыл хүнүнге тураскаадып, эрттирип турар. Чижээлээрге, юбилейлиг чогаалчыларга С.А. Сарыг-оолга, С.Б. Пюрбюга, Д.С. Кууларга, А.А. Даржайга, С.С. Сюрюн-оолга, Тываның ыдыктыг черлериниң төөгүзүнүн дугайында дээш оон-даа өске.

Килдиске тыва чоннуң эзу-чаңчылдарын, культуразын, төөгүзүн, чечен чогаалын сонуургап муң ажыг номчукчулар чылдың-на кээп турар. Оларның аразында кымнарны чок дээрли: өөреникчилер, сургуулдар, башкылар, эртемденнер, чогаалчылар, аспирантылар, чүгле бистин эвес, Россияның аңгы-аңгы булуңнарында, даштыкыдан, ол дээрге Турциядан, Япониядан, Кореядан, Англиядан, Польшадан, Америкадан дээш өске-даа чурттардан номчукчулар кээп турар.

Хей чылдар дургузунда национал болгаш чурт-шинчилел чогаалының килдизиниң ажил-чорудулгазының бурунгаар хөгжүлдизинге боттарының арга-дуржулгазын, билиг-мергежилин арттырган ажилдакчылар: Д. Өндүр, А. Калга-оол, педагогика эртемнериниң кандидаттары З. Монгуш, Светлана Ооржак, төөгү эртемнериниң кандидады Мая Маадыр, Тамара Оюн, Светлана Содунам, Екатерина Чодуй, Тываның культуразының алдарлыг ажилдакчызы Любовь Чадамба, билдингир шүлүкчү Доржу Баянович Монгуш болгаш оон-даа хей хоочуннарны адап, оларга чоргаарланып чоруур бис.

Бир кол эң-не демдеглексээр солун ажил тыва дылда бижиттинген чогаалдарны, Тываның төөгүзүнүн, бойдузунун, культуразының дугайында номнарны номчууру-биле тыва чогаалга сонуургалдыг номчукчуларны, чогаалчыларны, янзы-бүрү мергежилдин кижилерин эвилелдеп, хаара тудуп, уттундурбас ужуражылгаларны, хемчеглерни демнежип эрттирип турар.

Чечен чогаалдың очулга ажылының үндүрүлгези XX вектиң 1950–1960 чылдарында сайзыраңгай орукче үнгөн. Тыва дылда бирги очулга ажилдарын билдингир чогаалчыларывыс: С. Тока, С. Пюрбю, Б. Хевеңмей, С. Сарыг-оол кылганнар. Очулга ажылын чүгле орус дылдың классиктиг чогаалдарыңа эвес, даштыкы-даа ССРЭ-ниң чоннарының чогаалдарын очулдуруп турганнар. Тыва дылче А. Пушкинниң, М. Лермонтовтуң, Л. Толстойнуң, Н. Гогольдун, И. Тургеневтин, А. Чеховтуң болгаш өске-даа чогаалчыларның чогаалдарын очулдурган.

Амгы үеде медээ, дыңнадыгы Интернет четкизинден билип ап, харын-даа электроннуг номнар бар, ном саңыңче баары артык үе дижирлери бар. Ынчалза-даа бо килдистен хүннүн-не номчукчулар үзүлбес, кандыг-даа айтырылгалыг, назы-хары дөгүй берген, аныяк, чалызы чок номчукчулар бо-ла кээр. «Буянның өггө чон чыгыр» деп мерген домакты маңаа чижеглеп болур.

Ном саңының ажилдакчызы кижиниң иштики делегейи байлак, эвилең-ээлдек, кичээнгейлиг, сагыңгыр, мерген угаанныг болуру чугаажок.

Килдистин хайныышкынның ажылы Елена Ак-кыстың хей чылдар шудургу удуртулгазы-биле база эвилең-ээлдек, ажылынга бердинген, тура-сорукур ажилдакчылар Чечек Эрес-ооловна, Чаяна Викторевна, килдистин хоочуну оожумтоптуп, негелделиг Антонина Савельевнаның эпиг-демниг, номчукчуларга херек номнарны, солун-сеткүүлдерни сүмелеп, ажилдаарыңа таарымчалыг байдалдарны тургузуп, күженишкынниг ажилдап турарында.

Ынчангаш А.С. Пушкин аттыг Национал ном саңының национал болгаш чурт-шинчилел чогаалының килдизи республиканың чурттакчы чонунуң ортузунга, үениң негелдези-биле деңге базымны кылып, чурт-шинчилел, чогаал талазы-биле ажыктыг билиглерни, медээлерни чедип алырыңа бурунгаар идигни, деткимчени көргүзүп, улуг үүле-херекти чедирип турары канчаар-даа аажок улуг уjur-дузалыг.

/ И.Д. ООРЖАК,
тыва дыл башкызы,
Улус өөредилгезиниң
тергини.

С.С. СЮРЮН-ООЛДУҢ 100 ХАРЛААНЫНГА

Көк-көк даглар аразында төрүттүнгөш...

Бо чылын республика Тываның улустуң чогаалчызы Салим Сюрюн-оолдун 100 харлаанын байырлыгы-биле демдегеп турар. Апрельде Кызылда Улусчу чогаалдыг төвүнге Салим Сазыговиче тураскааткан байырлалга улуг концерти болгаш чогаалчының номнарының делгелгезин чыылган чон магадап көргөн. "Өнүктүрм белектери" деп адаан делгелгеде С.С. Сюрюн-оолдун өөрү, өнүктүри чогаалчыларның чылыг-чымчак күзүшкүннерлиг холунуң үжүүн салгаш, белекке берген номнары кайгамчык сонургалды болдурган. Совет Эвилелиниң болгаш Россияның аңгы-аңгы булуңнарында, даштыкы чурттарда, төрзэн Тывазында эш-өөрүнүң, чогаалчыларның Салим Сазыговичини бедии-биле үнелеп чораанын ол бижиктер бадыткап турар.

Барыын-Хемчиктин Кызыл-Мажалыкка, чогаалчының төрзэн кожуунуңа, шак-ла ыңдыг байырлалды база бедик деңгелге демдеглээн. Кожуунуң төп ном саңы чогаалчының адын эдилеп турар. Аңаа Салим Сюрюн-оолдун чогаалдарына хамаарышкан эртем-практиктиг конференция эрткен. Олег Намдараа аттыг культура ордузунга уруглар (64 өөреникчи) болгаш улуг улус аразында (20 ажыг киж) шүлүк мөөрейлери хөй кижикчилерни хаара туткан. Тываның улустуң чогаалчылары Николай Куулар, Мария Күжүгет баштаан чогаалчылар жюриге ажылдааш, тиилекчилерни илереткен. Тываның чогаалчылар эвилелиниң бөлүк чогаалчылары С.С. Сюрюн-оолга тураскаадып эрттирген шүлүк мөөрейиниң тиилекчилеринге шаңналдарны тывыскан. Тиилекчилер чогаалдарын көрүкчүлөрнүң кичээнгейинге бараалгадып номчаан.

Байырлыг хурал үезинде Барыын-Хемчик кожуунуң баштыңы

ТывКУ-нун литературлуг музейиниң эргелекчизи, чогаалчы башкы Мария Амын-ооловна Күжүгетке "Барыын-Хемчик кожуунуң хүндүлүг хамаатызы" бедик атты тывыскан. Бай-Тайга кожуунуң "Мөңгүлек" чечен чогаал каттыжышкынының хоочуну, чогаалчы Светлана Самбый-оол барыын-хемчикчилерге байыр чедирип, чогаалчыга тураскааткан шүлүүн номчаан. Көрүкчүлөр болгаш чогаалчының төрөл аймааның төлээлери солун сактышкынынын чыылганнар-биле үлешкен. Тываның улустуң башкызы Валентина Бегзиевна Монгуш чогаалчыны өөнүң ээзи Василий Дүдүкпенович-биле өг-бүлезинге аалдап кээрге уткуп, хүлээп, арыг агаарлыг чайлагга уттундурбас солун дыштанганының дугайында сактышкыны-биле үлешти.

Мен чогаалчының 70 харлаанын кожууннар аразының "Хемчиктин сылдызы" солунга эрттиргениви сактып келдим. 1994 чылда С.С. Сюрюн-оол ат-сураа алгаан аныяк чогаалчылар Антон Уержаа биле Николай Кууларны эдиртип чораан. "Ийис оолдарым-дыр ийин бо" — деп оюн-баштак-биле оларын таныштырып турар чүве. Кайгамчык солун, биче сеткилдиг, чончу кижидир деп ынчан эскерген мен. Ол кээп чорааш, Ак-Довурак школаларының уруглары-биле база ужуражылгаларны эрттиргенин ак-довуракчылар утпайн, сактып арткан.

Редакцияга ужуражылга үезинде даштыкыда чурттап чоруур уруунуң дугайында айтырыг салырывыска, бүлдеңейин келген карааның чажын чодуп ора, "Уруумну сагыжым саргып, сакты бээр-дир мен ийин" — деп, кайгамчык чылыг сактышкынынарны чугаалап олурганын утпас мен. Байырлажып тура, чогаалчывыс "80 харлаан юбилейимде база чедип кээр мен" — дээн. А бис "75 харлаар юбилейиңерде база келгей силер, Салим Сазыгович" — дидивис. "Шын-дыр аа, 75 дээрге база юбилей ыш-

кажыгай, ынчан ыяап-ла кээр мен, чаа" — дээш чорупкан.

Каш хонганда, редакторувус Василий Хомушкуну чогаалчыдан чалалга алган. Кызылга 70 харлаанын демдеглээр байырлалынче чалаан болган. Чоруур хүнү келгенде, Василий Ууртакович мени дужаады: "Дүрген байыр чедиришкениңден аянныг кылдыр бижип бер". Самолет шагы келди-ле дээш, далаш-биле бо одуругларны бижип берген ийик мен.

СҮРҮҢ-ООЛГА

Чеден харга четкижеге
Чеже ыры сөңневзэн дээр!
Чечен сөзүң дээжизин
Черин, чурттуң пөкпейн чору.

"Эдерге — хек, базарга — көк
Эмин эрттир чараш сен" деп,
Барыын-Хемчик чуртувусту
База катап алгап кагдың.

Чаңгыс хемниң суун ишкен,
Чараш кара дуңмаларың
Байырыңда кайы хире
Баштактанчып ырлашкан ийик.

Ишти-хөңнүң хандыр билип,
Изиг холуң дыңзыг тудуп,
Алгал-йөрээл сөстериңни
Аас-кежик деп хүлээдивис.

Изиг чүрээң тевиин алган,
Изиг истээн уругларың
Чогаалчывыс сени дөзеп,
Чогаал бижип эгеледи.

Чонуң чоорган, хөйүң хөйлең,
Чогаалчывыс эзир-дир сен!
Өскөн черден байыр барды,
Өкпелевейн, хүлээп ап көр.

Редакторувус Кызылдан келгеш:
"Байырыңар чедирдим, шүлүүңерни
номчуп бердим, белек-селээңерни
сундум" — деп илеткээш, чогаалчы
аажок өөрүп, барыын-хемчикчилерин

/ С.С. Сюрюн-оол.

мактаанын чугаалаарга, дыка-ла амыраан ийик бис.

Чогаалчының төрзэн чери Акче баар оруктуң арт кырында тураскаалды Алексей Бегзин-оол баштаан "Мажалык" чечен чогаал каттыжышкынының кежигүннери тургузуп каан. "Демир-үжүк кара олчаан дашты тып алганывыс езулуг аас-кежик!" — деп, Алексей Сарыгларовичиниң аажок өөрүп турары караамга ам-даа көстүп келир. Тураскаалдың ажыдышкынынга киришкен Бай-Тайганың чогаалчызы Светлана Самбый-оолдун шүлүү бо.

Салим Сюрюн-оолдун
100 харлаанынга

...АКТЫҢ СААРЫ ДАМЧЫДЫП КЭЭР

Хөлегелиг көк-көк

даглар аразында

Хөөмейлеп өскөн черин

бо-дур акый.

Актың оглу, чоргаар өскөн

Салим Сүрүн

Алдар адың мөңгөжирзэн

магалыг-дыр.

Арттың кыры, бедик черде

тураскаалды

Алаш хемниң салам дажын

шилип алгаш,

Чогаалдарың номчуп чоруур

салгалдарың

Чоннуң эртер оруу черде

салып кагды.

Эрткен-дүшкен аалчылар

маңаа келгеш,

Чечек салып, күдүк базып

мөгөөрлер.

Сээң чараш арттырып каан

ырларыңны

Сергек салгын, Актың саары

дамчыдып кээр.

Ыры биле чүрзэн чүлгзэн

аныяктар

Ырак-чоокка чаңгыландыр

бадырыптар.

Тураскаалың тургусчуп каан

дуңмаң-дыр мен,

Салим акый, сагыжымда

дириг чор сен!

Көк-көк даглар аразында төрүттүнгөш, төрзэн Тывазын алдаржыткан Салим Сюрюн-оолдун чогаалдарын чону номчуп-ла чоруур болза, ынак чогаалчывыс аравыста мөңгө чурттап чорууру ол-дур.

/ Светлана ДАЧЫН-ХОО.

/ С.С. Сюрюн-оолга тураскаал ажыдышкынының үезинде журналист Светлана Ооржак, чогаалчылар Светлана Самбый-оол, Лидия Ооржак.

«Газпром» ААН-ның шилилдесин эрткен

Тываның күрүне универси-
тединиң база Кызылдың
тудуг техникумунуң тудуг
отрядтары эң улуг энерге-
тика компаниязының Бү-
гү-российжи студент тудуу-
нуң шилилдесин эрткен.

Тывадан «Алдын холдар»
каттышкан тудуг отряды
Башкортостан, Новоси-
бирск, Воронеж, Удмуртия,
Москва, Кострома, Орел,
Самара, Иркутск, Тюмень,
Красноярск, Архангельск,
Алтай, Чувашия, Кузбасс,
Ямало-Ненецкиден 27 отряд
кирген «Сибирь» бүгү-рос-
сийжи студент тудугларга
ажылдаар.

Тывадан «дуңзаалакчы»,
«суг хандырылгасы база суг
чорудулгасы», «сантехник-
тиг, агаар арыглаар болгаш
үрдүрер иштики тургузу-
ларны эптээри база ажил-
дадыры», «тудуглар болгаш
оран-савалар тудуу болгаш
ажылгалы» деп мергежил-
дерде өөренип турар сургуул-
дардан тургустунган 29 тудуг
отряды «Газпром» ААН Бү-
гү-российжи студент тудуунче
аыттаныптар. Тываның тудуг
отрядтары «Газпромнуң»
шилилдесин үш дугаар чыл
чедеишкенин эрткен ол.

Тываның күш-ажылчы
анияктарының алдын холда-
ры болгаш билиг-мергежи
өске-даа студент тудугларда
хереглелдиг. Оолдар бүдүн

чыл дургузунда төрөөн рес-
публиказының аңгы-аңгы
бүдүрүлгелеринде база тудуг
объектилеринде бетончулар,
дашчылар, дуңзаачылар,
слесарьлар дээш өске-даа
мергежилдерге чалаттыр-
гаш, ажилдап турарлар. Тыва-
ның уругларның дыштанылга
лагерьлеринде база өске-даа
регионнарда башкы отрядта-
рында, Камчаткада – балык
болбаазырадыр ажилдарда
бистиң аныяктарымыс бар.
Донбасс база Луганскка
ажылдаан студент тудуг
отрядтарының шалыпчыла-
ры чурттапчылыг суурлар
чаагайжыдылгазынга үлүүн
кириштирген.

«Россияның студент
отрядтары» аныяктарның
бүгү-российжи хөй-ниити ор-
ганизациязының 2012 чылда
үндезилеттинген Тываның

регионалдыг салбырында
14 отряд 300 хире дайынчы-
ларны хаара туткан. Аныяк-
тар дараазында угланыш-
кыннарда: педагогиктиг
отрядтар, көдээ ажил-агый
отрядтары, сервис отряд-
тары, экологтук отрядтар,
балык болбаазырадылгазы-
ның отрядтары, дилеп-тывар
камгалал отрядтарында
ажылдап турарлар.

Студент кижиге Россияның
тудуг отрядының дайынчызы
болуру чүгле бүдүрүлгө прак-
тиказын эртеринге эвес, а
диплом алган соонда, чогуур
күш-ажыл стажын ажилдап
алырынга кедилг. Ажилдап
эгелээн дайынчыга электрон-
нуг күш-ажыл дептерин ажи-
дар, студентилер шалың төле-
вирин дооскан специалистиң
деңнели-биле алыр.

/ А. МОНГУШ.

Баштайгы базым

Республиканың уруглар сад-
тарында школаларда ышкаш
доозукчуларны үдээр байыр-
лалдар болуп эртип турар.

Кызылдың 36 дугаар
Найырал аттыг уруглар
садынга май 22-ден 24-
ке чедир «Байырлыг, уруглар
сады!» деп доозукчулар балы
болуп эрткен. Ук өөредилге
черин ниитизи-биле 70 уруг
доозуп, дараазында өөредилге
чылында 1-ги классче кире-
ринге белеткенип, башкыла-
ры-биле байырлашкан.

«Найырал» уруглар сады
тургустунгандан бээр муң-муң
доозукчуларны үдеп, школаже
белеткээн. Оларның аразын-
дан янзы-бүрү мергежилдиң
кижилери үнүп, боттарының
ажы-төлүн база ында эккеп
турарлар.

Кайы-даа бөлүктүң байыр-
лал бүрүзүндө уруглар бот-
тарының 5 чыл дургузунда
шингээдиң алган билиглериң
оюн-тоглаа хевиринге көр-
гүскеннер. Оон алгаш көөрге,
доозукчуларның хөй кезии
школага белен дээрзи көстүп
турар.

Уруглар садының удуртук-
чузу Елена Отук-оол доозук-
чуларынга ак орукту, чедииш-
кинниг өөренирин база бүгү-ле
чүүлдерге экини йөрээп, өскөн,
төрөөн уруглар садын утпазын
сагындырган.

Ол ышкаш бичии бөлүктүң
уруглары угбаларынга, акыла-
рынга байырын чедирип, чүгле
4, 5 демдектерге өөренирин
күзөөн чаптанчыг шүлүкте-
рин чугаалап, белек кылдыр
ыр-шоорун бараалгаткан.

«Бир талазында, доозукчу-
ларымыс чуртталганың чаа
чадазынче шилчип турары
өөрүнчүг, а өске талазында,
сагыш-сеткилге чоок апарган
чаптанчыг чаштарымыс-биле
байырлажыры муңгаранчыг.
Сактырга-ла, чоокта чаа уруг-
лар садынче барып эгелээн
ышкаш, а херек кырында уда-
вас бирги классчы болурлар.
Доозукчуларымыстың шко-
лачы амыдыралынга чедииш-
киннерни күзедивис!» – деп,
Елена Отук-оол чугаалаан.

/ Ч. КАРА-САЛ.

Авторнуң тырттырган
чуруу.

(Эгези. Төнчүзү 2-ги арында)

доозукчуларның чашкы үезин
болгаш улуг амыдыралче
кирер оруун аңгылап турар үе
дээрзин школаның директору
Екатерина Китайкина демдег-
леп, доозукчуларга байырын
чедирген. Таптыг-ла 1 ай бол-
гаш 9-ку-даа, 11-ги-даа класс-
тың доозукчулары быжыг
билигниц шынзылгаларын
холга алырын ол демдеглээн.
Дыңнангыр, шыдамык, бодун
туттунуп билир, кызымак,
эртем-билигже чүткүлдүг,
боттарын сайзырадып билир
болганы дээш, доозукчулар-
га ол аажок чоргаарланып
турар. База ол ышкаш олар
дээш үргүлчү сагыш човап,
шылгалдаларга белеткеп
турар башкыларга өөрүп чет-
тиргенин илереткен.

«Хүндүлүг, 9-ку классчы-
лар, удавас быжыг билигниц
шынзылгаларын холга алгаш,
чамдыктарыңар 10-гу класс-
ка улаштыр өөренири-биле
артып каар силер, а чамдык-
тарыңар чаа мергежил шиң-
гээдиң алыры-биле өөренип
чоруптар. Силерниң амыды-
ралыңарда ол дээрге кончуг
харыысалгалыг үе-дир. 11-ги
классчыларга чуртталганың
шупту оруктары ажиттынар.

Силер бисти солуур сал-
гал-дыр силер. Силерниң
эктиңер кырында канчаар-
даа аажок улуг харыысалга
бар. Кандыг орук шилип,
канчаар чурттаарыңардан
чүгле силерниң эвес, а бүдүн
ниитилелдиң амыдыралы
хамааржыр» – деп Екатерина
Китайкина чугаалаан.

Доозукчулар аразында 9
«г» класстың өөреникчизи
Анастасия Власова тускай
хевирниң аттестадын, а 11 «а»
класстан Артем Шевченко
алдын медаль алырынче кор-

дакчылап турарын директор
демдегел, оларның чедииш-
киннеринге чоргаарланып,
өөрүп турган.

«Силер бистиң чоргааралы-
выс, өөрүшкүвүс силер. Сал-
ган сорулгаларыңар боттаныр
болзун. Шупту чүве силерден
хамааржыр» – деп, школаның
директору чугаалаан.

Оларның кайызы-даа
тергиин эки өөредилгелиг,
школаның амыдыралынга
улуг үлүг-хуузуң кирип,
спортчу-даа, культурлуг-даа,
эртем болгаш өөредилге-даа

талазы-биле хемчеглерге
чыда калбайн кирип турар
дээрзин школаның директо-
рунун өөредилге талазы-биле
оралакчызы Аржаана Са-
рыг-оол чугаалаан: «Артем
Шевченко алдын медаль алы-
рынга төлөптиг. Албан дужа-
ар уjurлуг орус дыл болгаш
сан эртемиден аңгыда, боду
төөгү болгаш ниитилел эртем-
неринге чаңгыс аай күрүне
шылгалдазын дужаары-биле
белеткенип турар».

Оон аңгыда, Кызыл хоорай-
ның мэриязының төлээлери

база доозукчуларга байырын
чедирген.

Байырлалдың төнчүзүндө
доозукчулар боттарының
баштайгы башкыларынга
болгаш класзының удуртукчу-
ларынга боодал чечектерни
сунганнар. Ол ышкаш ада-ие-
лер база доозукчу ажы-төлүн-
ге байырыны чедирип, оларның
келир үеде оруун буянныг
сөстөр-биле йөрээп, чаагай
күзээшкениннерни сөңнээннер.

/ Чыжыргана СААЯ.

Чуруктар Буян ООРЖАКТЫЫ
болгаш школаның архивинден.

Коргуп олурбайн, сайзыраар үе келген

"Шын" солунуң эрткен үндүргөзүндө Яндекс очулдурукчу дугайын бижээн бис. ТГШИ-ниң дыл секторунуң ажилдакчызы, филология эртемнериниң кандидады Чойган Ондар Яндекс очулдурукчуну тыва дылдың интернет четкизинге сайзыраарының үндезини деп санап турар.

Тыва дылды Яндекс очулдурукчуе бүрүнү-биле кириген соонда, дылды танып билиптер синтезатор деп технологияларны ажыглап тургаш, аудио болгаш видео материалдарны база тыва дылче очулдуруп сорулга салдыган. Ол боттаны бээр, чаңгыс-ла "тыва дыл" деп кнопканы басыпкаш, орустап турар видеону тыва дылга дыңнап турар апаар бис.

Амгы үеде шак ындыг технология Яндексте бар. Ооң дузазы-биле кыдат, англи, испан, япон дээш өске-даа дылдарны орус дылче очулдуруп турар. Кандыг-даа дылда видеону Яндекс браузерге кывыскаш, "перевести на русский" деп чүүлү басыптарга, орус дылче очулдуруптар. Удавас аңаа чүгле орус эвес, Россияда бар өске-даа дылдар, ооң иштинде тыва дыл база немежи келир дээрзин Чойган Ондар демдеглээн: "Амгы үеде Яндексте Россияның чоннарының дылдарын шупту талазы-биле очулдуруп ажылдар чоруп турар. Бистиң ажы-төлүвүс интернет четкизинден видеоларны, ырыларны орус болгаш англи дыл кырында көрүп, дыңнап турары-биле төрөэн тыва дылды утуп бар чыдар.

Ынчангаш тыва дылды база интернет четкизинче үндүрер болза эки. Ооң эге базамы Яндекс очулдурукчу болур.

Кажан видеону көргүзүп турда, тускай программа орус дылды танааш, сөзүглелче шилчидиптер. Бодунуң ээлчээнде Яндекс очулдурукчу орус сөзүглелди улаштыр тыва дылче очулдуруптар. Тыва дыл кырынга үнүп келген сөзүглелди синтезатор азы компьютерниң үнү тывалап чугаалай бээр.

Чижек кылдыр алырга, башкир дылда чугааланып турар угаанның колонка бар. Эгезинде дылдың эр азы кыс эдилекчилериниң 20 шак дургузунда бижиткен үнүн чыыр. Кылымал угаан аңаа даянып дылдың фонетиказын азы өскээр чугаалаарга, үн бүрүзүн канчаар адаарын, ол талазы-биле онза-

гайларын бүрүнү-биле өөренип алгаш, ук дылга арыг чугааланыр апаар.

Дараазында чугааны танып, билиптер программа база херек. Россияның чоннарының идепкейжилери аңгы-аңгы байдалдарга 300 шак дургузунда бижиткен үннерни чыып турган. Кижилер бүрүзүнүң чугааланыры аңгы-аңгы болганындан, оларның шуптузунуң үннерин аңгы-аңгы байдалдарга таныптар кылдыр кылыр дээш ол ажылды чорудуп турганы ол.

Угаанның колонка тыва дылды танып, интернет четкизинде чугааланып турар Алиса база удавас тывалай бээр дээрзин аныяк эртемден демдеглээн: "Бис боттарымыс база Алиса ышкаш дузалакчыны кылыр күзелювис бар. Ооң адын Эвилең деп адап алыр деп дугуруштус. Яндекс очулдурукчуну доозупкаш, үннер тырттырар ажылче кирер бис".

Маңаа хамаарыштыр чоннуң коргуушкуну база бар. "Тыва дыл тускай шериг операциязының үезинде бистиң чурттугларымыска дузалажыр чажыт дилы апарган. Ынчангаш тыва дылды интернет четкизинче электен кирибес-тир дижи улус хөй" – деп, Чойган Ондар чугаалаан.

Ынчалдыр-ла тыва дыл үстүндө айыттыг технологиялардан озалдап турарын ол демдеглэп, тыва дылга хамаарышкан технологияларны шагда-ла даштыкылар кылып турарын чугаалаан: "Бир катап hh.ru деп ажыл сүмелээр сайтыга тыва дыл специализи херек деп чарлал көстүп келген. Ол вайберге база тарап чоруп турган. Мен ону база шинчилеп көрдүм. Интернет четкизинден тыва видеолар дилээр ажыл болду. Ынчалза-даа ол ажыл доозулган. Ам ол видеоларның сөстөрүн сөзүглел кылдыр бижири кижилер херек деп хары берди".

Ол ажылды чорудуп турар компанияны шинчилеп келген түңнелинде, даштыкы чурттуң шериглериниң чагыгларын күүседип турар компания болган. Чүгле тыва дылды эвес, бүгү делегейниң дылдарын шак ынчаар кылып турарлар. Шак ол материалдарны чүгле видеолардан эвес, а бистиң чуртувуста хоруглуг апарган фейсбук, инстаграм, ватсап дээр ышкаш мессенджерлерден ап турары билдинген. Оларның кол даянып турар чүүлү ватсапта үн бижидилгелери болган. Үстүндө айыттыг технологиялар даштыкыда шагда-ла сайзырай берген. Ынчангаш коргуп олурбайн, тыва дылды интернет четкизинче кирири чугула дээрзин Чойган Ондар демдеглээн.

Бир талазында тускай шериг операциясында шериглеривис тыва дыл кырынга чугаалажып турза-даа, олар жаргон хевирге чугаалажып турарлар. "Дылдың жаргон хевирини литературлуг дылга деңгээрге, элээн нарын. Дайын дилын билбес улус ону билбейн барып болур бис. Ону үстүндө айыттыг технологиялар-биле кылыр үе ам-даа келбээн. Ол хамаанчок ону шинчилээр ажылдар безин чоруттунмайн турар" – деп, аныяк дыл шинчилекчизи чугаалаан.

Баштайгы базамны түңнөп, Яндекс очулдурукчуга үлүг-хууун кирип, дузалашкан кижилерни демдеглэп, шаңнап-мактавастың аргазы чок. Ол дараазында сорулгаларны чедип алырынга улуг уjur-дузалыг болур болгаш кижилерни улаштыр ажылдаар хей-аңдын көдүрер дээрзи билдингир. Ынчангаш шак ындыг хемчегни бо чылдың төңчүзүндө эрттирерин планнап турар.

/ Чыжыргана СААЯ.

Чуруктуу маадырның хууда архивинден алган.

Тергийн школа музейи

Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг Национал музейи школа музейлериниң аразынга мөөрейни чарлаан. Аңаа ниитизи-биле 20 команда киришкен. Мөөрейниң киржикчилери «Школа музейинге кичээлдер», «Мээң школамның музейинге», «Тергийн школа музейи» деп номинациялар дээш турушкан.

Бай-Хаак ортумак школазының башкызы Валентина Боровикованың «Бистиң чаңгыс чер чурттугларымыс – Ада-чурттуң камгалакчылары. Фронтудан чагаалар» деп музейге кичээлин жюри кежигүннери бедик үнелээн. Ольга Доспанниң «Тываның улустуң чогаалчызы С.А. Сарыг-оолдуң чогаалдарына музей

экспонаттарын ажыглаары» деп интеллектуалдыг кичээл-оюннуң видео-таныштырылгасын онзалап демдеглээн. Ол ышкаш Анжела Нурзет, Ирина Байыр, Алдын-кыс Ооржак болгаш өскелерниң-даа ажылдары жюри кежигүннерин сонугаткан.

«Мээң школамның музейинде онзагай экспонат» номинацияга республиканың 12 кожуунундан 17 аныяк чурт шинчилекчилери киришкен. Өөреникчилер школазында онзагай экспонат дугайында кыска чогаалдарын таныштырган.

Өвүр кожуунуң Чаа-Суур ортумак школазының 5-ки классчызы Бунзай Тюлюш солун экспонатты таныштырган. Чуга демирден хол-биле кылган ойнаар машинаны көр-

гүскеш, ойнаарак, шынап-ла, ховар, эрги шагның эди деп, ол шынзыдып шыдаан.

Бии-Хем кожуунуң Сесерлиг сумуздун 6-гы классчы Асель Удумбара «Чайка» марканың хол шагының дугайында таныштырган. Ол шак Наталья Дойдаловна Ажыкмаа-Рушевадан дамчып келген. Ол шакты уруунга Март 8 байырлалын таварыштыр белекке бээр ужурулг турган, ынчалза-даа Надя март 6-да чок болган. Амгы үеде хол шагы Бии-Хем кожуунуң Сесерлиг сумуздун Н.Д. Ажыкмаа аттыг школа музейинде шыгжаттыг.

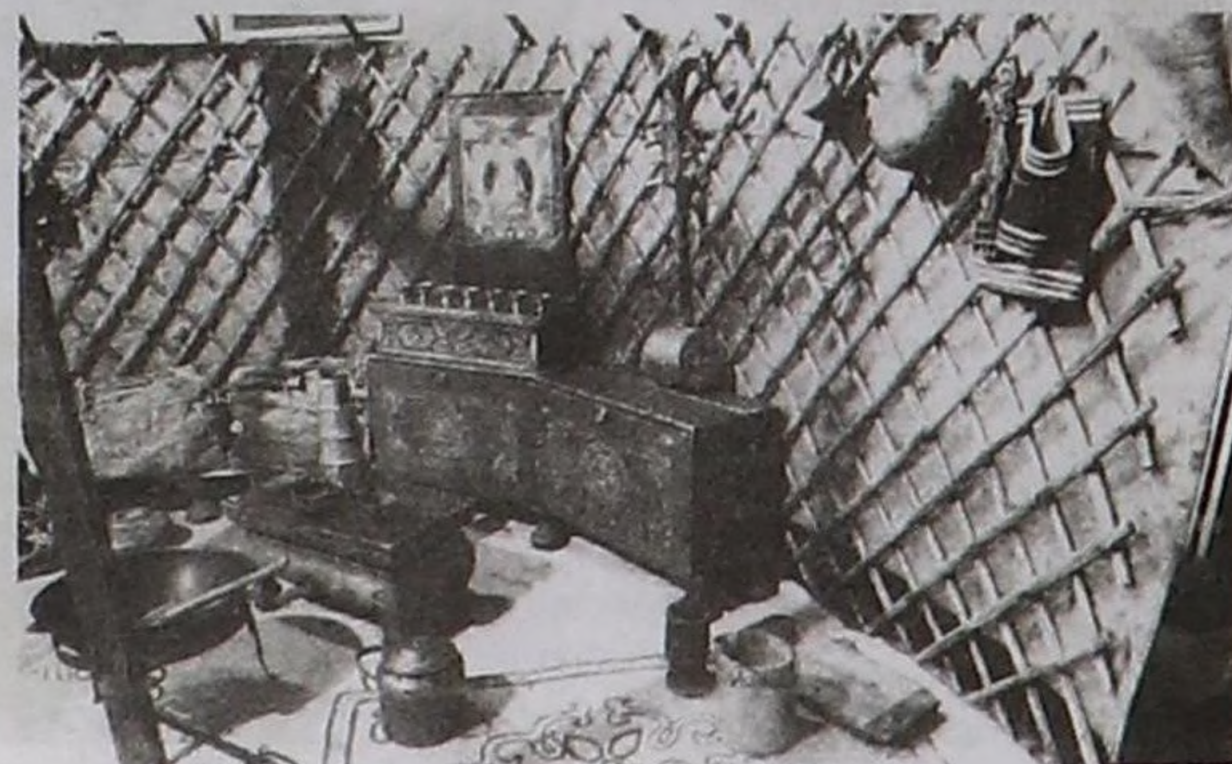
Эрзинниң Мөрөндөн Сонам-Байыр Мелдээниң, Өвүрнүң Солчурдан Милена Ондарның, Дус-Дагдан Айыраң Кууларның, Бай-Хаактан Чимит

Монгуштуң, Эрзин школазындан Мила Соянның болгаш өскелерниң-даа экспонаттары онзагай болган. Жюри кежигүннеринге ук номинацияны тиилекчизин илери дири берге болган. Ынчалза-даа үннери санаан түңнелинде, Эрзин кожуунуң Мөрөн ортумак школазының өөреникчизи

Сонам-Байыр Мелдээн тергийн дээн.

«Тергийн школа музейи» номинацияга 19 кижилер киришкен. Ооң тиилекчизи Танды кожуунуң Бай-Хаак ортумак школазының музейи болган.

/ ТР-ниң Өөредилге яамызының медээлеринден алган.

| ТАР-ССРЭ: 80 ЧЫЛ |

• Виктор ДАНДАР,

Тываның чогаалчылар эвилелиниң кежигүну

Тыва Арат Республиканың тургустунганынга болгаш
Совет Эвилелинге каттышканынга тураскааткан ши.

О Б К О М

БИР КӨЖЕГЕЛИГ, ЧЭЭРБИ АЛДЫ КӨРГҮЗҮГЛҮГ

Киржикчилери:

Буян-Бадырғы ноян, ТАР-ның тургузукчузу.
Содунам-Балчыр ноян.
Сафьянов, Совет Чазактың төлээзи.
Тока, СЭКП Тыва Обкомунуң бирги секретары.
Чымба, ТАР-ның Чазаның даргазы.
Анчымаа, Токаның кадайы.

Чугунов, Чөөн Сибирьниң Ревшериниң даргазы,
ТАР-ның Тургузукчу хуралының киржикчизи.
Агапкан, пенсионер, коммунист, 70 харлыг, бажы
калчан, ортума дурт-сынныг.
Дорукан, пенсионер, коммунист, 70 ажа берген,
бажының дүгү ак, карак шилдиг.
Хөглүг-оол, байысаакчы.

• ПАЛЫМБАХ, эртемден

БИРГИ КӨЖЕГЕ.

Бирги көргүзүг.

Буян-Бадырғы биле
Сафьянов

Сафьянов (Буян-Бадырғы-биле
экилешпишаан). ТАР-ны тургузар
дугайында силерниң бодалыңарга
хамаарыштыр Омск хоорайга бол-
ган большевиктерниң нам хура-
лынга Тывада байдал дугайында
дыңнадыгны кылдым. Коммунист-
тер чүлдүгүнүп деткип турлар.
Тургузукчу хуралды организастан
эрттиржир талазы-биле меңээ
даалганы берген чүве, ынчангаш си-
лерге чедип келгеним бо ийин, ноян.
Хуралдың эрттирер ай, хүнүн, эртер
черин, чугаалажыр айтырыгларын
баш удур дугуржуп алыр бодалдыг
келгеним бо ийин, хүндүлүг ноян.

Буян-Бадырғы. Мен бодаарым-
га, бүгү Тываның Улуг Хуралы чүве
болганда, ону төп черге чыылдыр-
за эки боор. Оюннар кожуунуң,
Элегестиң Суг-Бажынга 1921 чыл-
дың, сес айның ортан үезинде чыыр
болза, таарымчалыг болгу дег.

Сафьянов. Ие, ол черни би-
лир мен, таарымчалыг чер-дир.
Долгандыр ногаан шык, оът-сиген
үнген, кара суг база бар чер чо-
раан. Кочетовтуң партизаннары
база ында турар. Хурал болур
черивистиң девискээрин камгалап,
корум-чурумну хайгаараар кылдыр
даалганы оларга берип каар мен.

Буян-Бадырғы. Тыва Арат Рес-
публиканы тургускаш, ооң соонда
кымга-даа хамаарышпас, тускай
хөгжүүр, бот башкарныр эргени че-
дип алыр бис. Улуг Совет Эвилели
ышкаш эрге-байдалдыг болур бис.
Моолдар, кыдаттар бисти тарамык,
быдаргай эвээш санныг улус, аңгы
күрүне болуп шыдавас дээш, тоо-
вас, херекке-даа албас турдулар.

Сафьянов. Тывалар аңгы
күрүнелиг апарган соонда, оларның
баш ажыр көөр чоруу соксаар,
чидер. Силерниң-биле кандыг-
даа деңгелге деңге чугаалажыр,
чаңгыс-даа артык сөс этпес, ар-
тык чүве албас, артык чүве чивес
ужурлуг. Республика тургустунган
соонда чазак, чагырга черлерин
хевирлээр, сайыттарны томуйлаар,
даштыкы харылзаа тудар элчин
черлерин ажыдар дээш ажыл
эндерлир болдур ийин.

Буян-Бадырғы. Ол-ла бол-
гай харын, мээң бодап чоруур
бодалым, күзеп чоруур күзелім.
Ындыг-даа болза силерге, кызыл
орустарга чамдык дүжүметтерниң-
даа, араттарның-даа аразында
бүзүрөвес кижилерни чок деп
болбас. Ак хаанның хайгааралынга

турувуста, Романовтуң төлээзи тур-
ган Турчанинов дээрзи, тываларны
кара туразы-биле аажылап, бистиң
нояннарывыстың таңмаларын ха-
вырып, эрге-дужаалын казып турду.
Кызылдар бисти база ынчаар аажы-
лап, мунуп туруп бербес-ле ыйнаан,
Иннокентий Георгиевич?

Сафьянов. Большевиктер
кажан-даа ындыг чүве кылбас. Бис
силерниң-биле дугуржулга ёзуга-
ар ажилдап, эдержип чурттаарын
күзеп турар бис. Орус төлээлерге
хуралдың болур черин дыңнаткаш,
бодум сес айның он беште чеде
бээр мен (Байырлашкаш чоруптар).

ИЙИГИ КӨРГҮЗҮГ

Дорукан биле Агапкан:

Национал театрның даштында,
Дээди Хуралдың бажыңыңе көрнүп
алган Дорукан олурар. Эжи Агапкан
чедип келир.

Агапкан. Экии, оол! Мында чүнү
канчап ораарың ол? Ажилдап чораан
обкомувус, ооң солагай талазында
делегейниң ажилчын аңгызының
баштыңчызы, социализмниң тургу-
зукчузу Ленинниң тураскаалы тур.
Ооң соонда бир квартал кежилдир
Тывавыстың өндүр угаанныг огу,
тыва күрүнениң тургузукчузу Буян-
Бадырғы Россияже көрнүп алган,
келир үезин, чүнү канчаарын, чүден
эглээрин бижи, демдегеп ор.
Театрның хүн үнер талазында, се-
серликте тос чадырга төрүттүнген,
хөлечиктиң човулаңын чүктеп
эрткен, Тываны Совет Эвилелинге
каткан Токаның тураскаалы. Со-
циалист Күш-ажылдың маадыры,
чеде Ленин ордениниң эдилекчизи
чоргаар саадап олур. Бо алдарлыг
кижилеривис сагыжыңдан ыравайн
чор бе?

Дорукан. Экии, сен сен бе,
күжүрүм! Сагыштан ыравас хамаан-
чок, уйгу-дүшке-даа киргилээр
чүве-дир. Сен ол эдержип, ажилдап
чораан чараш оран-сававысты,
чамдык эш-өөрүвүстү уттупкан
боор сен. Балдырың быжыгып, ба-
йый бергениң ол ыйнаан.

Агапкан. Байыыр харык кайда
дээр сен. Бора бүдүн чор-ла мен.
Элээн бедик черлерге ажилдап чо-
раан эш-өөр бар чүве, кижиге ут-
куштур чоруп оргаш, оя кылаштаар,
дээр боор чүве-дир. Та чүзү канчап
баарга, ынчап баар чүве, оол. Та
дилени бээр дээш, ындыг чүве,
та багай кижиден коргары ындыг
чүве. Ам бо сарыг бажыңда Дээди

Хурал, хоорайның чагырыкчызы,
Хоорай хуралының депутаттары
ажылдап турар болгай. ТАР үезинде
Хувискаалчы намның удуртукчу-
лары чораан Оюн Күрседи, Буян-
Бадырғы, Монгуш Содунам, Иргит
Шагдыржап суглар ажилдаваан
улус боор ийин оң.

Дорукан. Оларның үезинде
туттунмаан-на боор. Аңаа саа-
даар салым оларга таварышпаан
деп бил. Кажан Тыва ССРЭ-ге
каттышкан соонда Хувискаалчы
нам коммунист партияның Тыва
обкому апарган ышкажык. Ооң
бирги секретарыңа Тока сөөлгү
хүннеринге чедир ажилдап кагды,
ындыг але?

Агапкан. Ындыг, ындыг. Бо
төөгүлүг бажыңга чүү-даа болуп
турган чүве-ле ыйнаан. Бис ооң
шуптузун кайын билир ийик бис.
СЭКП Тыва обкомунуң конферен-
циялары, пленумнары, политиктиг
шииткелге таварышкан кижилерниң
хуу херектерин-даа Тываның
Чазаның улуг-биче хуралдарын-
га чугаалажып турдулар ыйнаан.
Тозан чылдарга чедир безин «кара
данзыга» турган чамдык удуртук-
чулар хемчээн алзып, ажил-агы-
йындан дүжүп, кызыл билединден
чарлып турганнарын утпаан-на
боор сен.

Дорукан. Ындыг хирлиг, кара
херектер кайын уттундурар
дээр сен. Хоорайга кылаштап
чорааш, изиг хүннерде театрның
хөлегезинге дыштанып олургулаар
кижи мен. Тока-биле кады ажил-
дап чораан Мендүме, Долчаңмаа,
Норбу, Красный, Ширшин, Шыырап
баштаан орус, тыва даргаларывыс
бо обкомунуң эжиин ажып, үнүп-
кирип турганы каракка көстүп кээр
чүве-дир.

Агапкан. Сен үргүлчү бээр кээп,
ол эрткен-барган чүвेलериң сак-
тып, ынчап чоруур болзуңза, сагыш
аарыындан аарып, ийлеп болур сен.
Кады чурттаан кадайыңдан, чоок
кижилеринден чарлы берген звес
сен, моон соңгаар бээр кээп турган
ажыың бар чүве бе?

Дорукан. Мээң каяа чоруурумну,
кымның-биле ужуражып, кымның-
биле чугаалажырымны сен билир
кижи сен бе? Ындыг кижилер болзуңза,
кымның каяа чурттаарын, каяа
чоруурунун дүрүмүн тургускаш,
кудумчуларга азып каг. Меңээ маңаа
келиримге, таарымчалыг чүве-дир.
Оларның боттары көзүлбес-даа
болза, окур-хевирин, аажы-чаңын
сагыжымга кирип алгаш, бода-
нып ораарымга, каракка көстүп
кээр. Хары чок, бажымда арткан
айтырыгларымны оларга салык-
сап, харызын алыксаар-дыр мен.
Чижээлээрге, Содунам-Балчыр чүге
Тыва Арат Республиканы тургускан
улуг хуралга келбээнил дээш оон-
даа өске.

(Уланчылыг).

| СОНЕТТЕР ДИЗИИ |

ОН БЕШ ЯНЗЫ
ЧЕЧЕКТЕРИМ

(Уланчызы. Эгези № 36 "Шында")

6

Төрүттүнген кавай чурттуң сени утпас,
Төөгүге артып калыр салымныг сен.
Аралашкан чонуң барда, адың дириг,
Алдын хүн дег херел чылыы чүректерде.

Аарыг-аржык, айыыл-халап ыразын дээш,
Ажы-төлден дүне-хүндүс карак салбайн,
Арын-нүүрүң бедик туткан сүлде-сүзүүн
Амыдырал оруун часпас күжүвүс ол.

Аксым-кежиин менден ойлап,
ыратпас дээш,
Аңгы номнап лама-башкы кыйгыра бээр.
Арыг мөңгүн коңгулуурнуң аялгасы
Авамның сээң өпей ырың сагындырар.

Ындазында айыраң-каас алдыгы чечээм
Ынаныжым адырылбас доңу болзун.

7

Ынаныжым адырылбас доңу болзун.
Ынай чаштан мени хөлчок деткип чордуң.
Эптиг-чөптүг тайылбырыңны хандыр угаап,
Эгиннериң дендии быжыын эскерген мен.

Көгүн-шыгын баштай көргөн өскөн черим
Көжегелей даглар, сыннар дуглап турар.
Элең-теңдиң базымнарым быжыктырып,
Эргим авам холдан четкеш, кылаштакан.

Бойдузувус чиңгир өңнүг үнүштерин,
Бозаганы арта баскаш, магададым.
Өртемчейниң хуулгаазын бодаралын
Өрү давып, эргий кезип, өөрүдүм.

Ырлап тургаш, чедиги чечээм
бараалгадым,
Ынакшылым авам сеңээ төнчүзү чок.

8

Ынакшылым авам сеңээ төнчүзү чок.
Ындын алып чогаалдарга мөңгөжидейн.
Каптагайны эзлей чурттаан чоннарыңга
Кайгап ханмас тыва ием алдаржыдайн.

Эрге-дужаал, шаңнал-мактал
азынмаан бол,
Эриг баарын чүден артык үнелээр мен.
Уруг-дарыы онча-менди чорууру-даа
Уян-чымчак чүрээр өргүп билири-дир.

Эртине даш, алдын-мөңгүн дүжүнде чок
Эгин ажыр байыыр күзел эдилевзэн.
Бодунда бар эрги-даа бол, эт-севинге
Божуп-төрээр төлү ышкаш хумагалыг.

Хөөмейимге сески чечээм аяннашты
Хөрек-чүрээр уярадыр өөртүп чорзун.

9

Хөрек-чүрээр уярадыр өөртүп чорзун.
Хөмүрген качыгдалдар эсти берзин.
Чырык черге таварышкан бергелериң
Чыргал кылдыр бодалдарга хуулуп турзун.

Чаңгыландыр хаяларга ырлап чораан
Чараш ырың база каттап бадырывыт.
Айлаң-куштар, хамнаарактар
үнүң дыңнааш,
Аяннаштыр аялгалап мыжырашсын.

Аңнар безин кулак салып дыңнааланыр
Арга ишти ыржым-шыпың
шимзэн чок баар.
Куйлар харын сеңээ катчып улажыптар
Куйга-бажым сарбайтыр-ла адытыптар.

Хөгжүм-биле хөөннежипкен тоску чечээм
Хөглүг-баштааң ам-даа улай
сорул киризин.

(Уланчылыг).

/ Юрий ТУҢ-ООЛ,
Тываның чогаалчылар эвилелиниң
кежигүну.

| ОГОРОДЧУГА СУМЕ |

Картофель тарыыр үе келген

«Ийги хлевивис» дээр картошкавысты тарыыр үе келген. Картофельдин кандыг сорту бистиң агаар-бойдузувуска тааржырын көрээлиңер. Чеже-даа эки сорт болза, ол кайы-бир регионга өстүреринге таарымчалыг болур ужурлуг. Ылаңгыя чайы кыска, соок болгаш узун кыштыг Сибирьге ол эң-не хамааржыр.

Анна — эң-не шыдамык, «коломбо» — тургузуунда крахмалы эвээш, «гала» — эң-не амданныг, «ирбитский» — эң-не улуг, «пушкинец» — бүгү

талалыг, «луговской» — эң-не дүжүткүр, «адретта» — эң-не неперейге.

Бо сорттарның шын ажаалдазындан тергийн эки

дүжүттү ажаап ап болур. Эки дүжүт алыр дээр болза, картофель олуртурунун кол дүрүмнерин сагыры чугула. Дуржулгалыг агрономнарның сүмези:

- тарыырда ортаакы (полоса) регионнардан 2–3 неделя орай олуртур. Эң-не таарымчалыг хуусаазы май 20-ден 25-ке чедир, кажан хүннүн ортумак температуразы 8–9 градустан эртип эгелээр;

- май айның эгеки хүннеринде тарылгага белеткел ажилдарын эгелээр: картофельди сорттаар, шилиттинген үнүштерни аңгылааш, чылыг болгаш эки агаар эрттирип турар черге шыгжаар;

- быжыг чиирбейлер (3 неделя эрткенде) үнүп кээрин манаар;

- дазылданы берген картофельди хөрзүнүн эки үлдүрерткен черге олуртур.

Каткы бажы каткан эвес

— Оо, ногаа-чимизиңерниң хөйүн аа! Каш акшага садып алдыңар?

— Ол дачадан эккелген.

— Канчап? Дача чок болгай силер!

— Өске улустун дачалары база бар болгай!

Дачага киж дүрзүлүг хоютку тургузуп каан мен. Дүүн кежээ дургу дыңнаарымга, кожам ооң-биле футбол сайгаржып кежээлээн.

Дачага эрги соодукчу, кырган диван болгаш майыш-как идиктер сөөлгү хүннерин санап чоруптар.

Дөргүл-төрелдерин чеже деп билип алыксаар болзунза, дачадан садып ал.

Санаторийге дыштанып келген эр бир аныяк херээженни сонуургааш, чугаа ээрээн:

— Силер-биле таныжып ап болур бе?

— Иван Петрович, бис таныжар болгай бис!

— Кажан, каяа?

Сагындырыптыңарам!

— Дачаларывыс кожа болгай.

— Адыр, адыр... Хая көрүнгөш, доңгайптыңарам... Мария Петровна, күжүрүм, экии!!!

Бир огородчу участогунда яблоняже оорланып үнүп турар кожазының оглун тудуп алгаш, коргудуп чугаалаан:

— Ачаң-биле шыңгы чугаалажыр болдур мен ийин! Оол өрү көргөш:

— Ачай, Ваня акый сээң-биле чугаалажыр деп тур.

Ийи кожа чугаалажып турар:

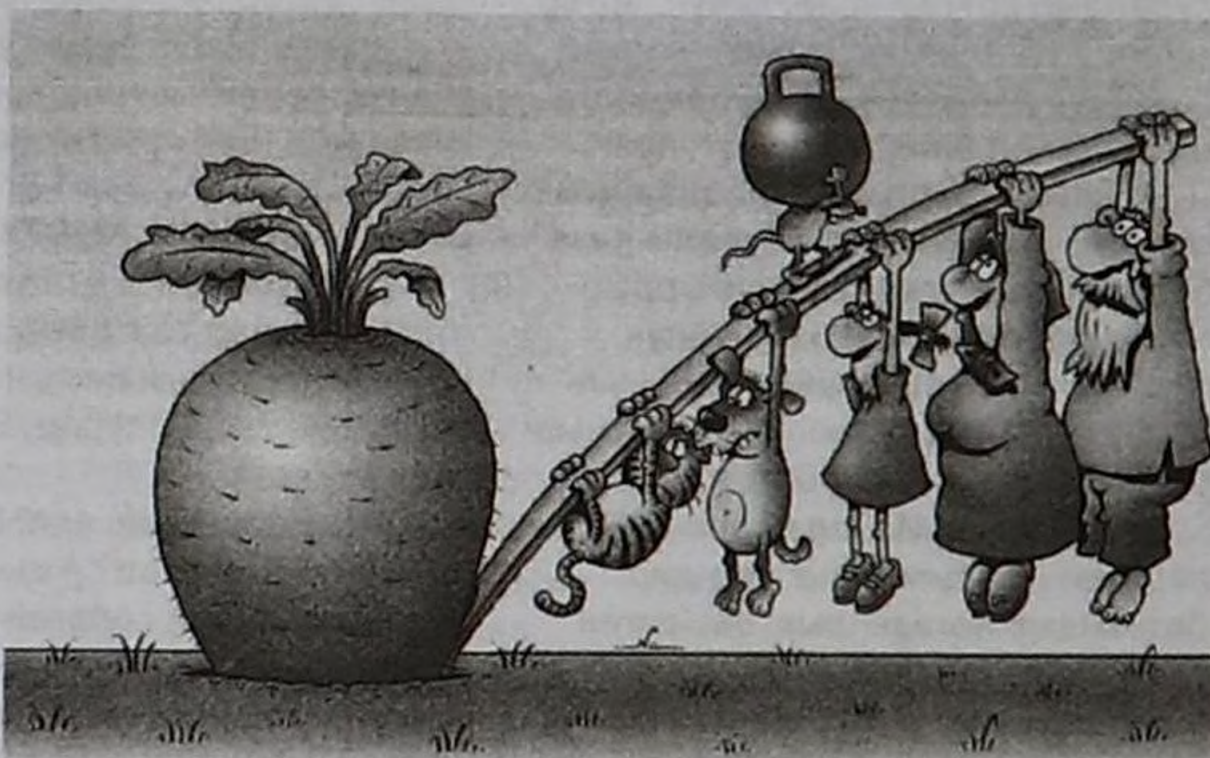
— Дыштаныр хүннерде чүнү кылыр сен?

— Агрофитнес баар мен.

— Вадик, сен спортчу болгай сен. Пресс кылып, хол-бут шыңганалдырар мергежилгелерден айтып берем.

— Огород.

Огород.

| УЛЕГЕР ДОМАКТАР |

Ажылды далдава, алдарны өкпелеве.

Малгаштан деспе — бай чуртталгаң ол,

Довурактан деспе — тодуг чуртталгаң ол.

Ажыгаш, арга кирбе, дарыгаш, даг үнме.

Чараш чечек чулба, чаш ыяш сыкпа.

Эжиң ымзандырба, эниң аштапта.

Ийи киж аразыңа хоп сөглөве,

Ийи ыт аразыңче сөөк октава.

Хүнүн бодава, кедизин бодап чуртта.

Ынак эжиң ыт диве, ыңгыржакты эзер диве.

Ыядырын билбес, ылчың болба,

Коргарын билбес хопчу болба.

Кадырга далашпа, кадыгга харлыкпа.

Алыскак-чискек болба, ажырымчы чорба.

Арныңа алгаш, артыңа бактава.

Хөй-биле хөлзеве, көгээржик сүрбе.

Улуг мен дээш улуургава,

Аныяк мен дээш адыргыва.

Оглуңну эпчокка өөрөтпө,

Кызыңны кыяңга өөрөтпө.

Өөңге олутпай болба, өөрүңге өжээржек болба.

Эки келзе салдынма, бак келзе туттунма.

Эмдик аътка октапта, эзирик кижээ чалчымта.

Бак кижиниң аайыңа кирбе,

Баларлыг сугже аьдың чагдатпа.

Кеди чоктан халбактанма,

Кежиг чоктан кежиксее.

Тура чоктан туттунма, дуза чоктан диленме.

Хээлини алыксава, хээрэкти кедиксее.

Хылба — арга-арыг витамини

Ону «адыг согуназы» база дээр. Узун кыш төнүп, часкы үнүштер үнүп эгелээр, витаминер-биле долган бир дугаар үнер үнүш.

Ол колдуу аргага өзер. Хылбаны шагдан тура сарыг думаа (чума), холерага удур профилактика кылдыр ажылап турган. Бо үнүште С витамин, каротин, эфирлиг үстер, фитонцид деп бүдүмелдер

бар. Узун кыштын соонда чазын кижиниң могап-шылаанын чидирер. С витамин көвей болгаш кижиге күш берип, чемге хөөнүн көдүрер, ижин-баарга база эки, хан-дамыр эргилдезин дүргедедир. Ол ышкаш кижиниң организмде багай холестеринни эвээжедир, хан арыглаар. Ынчангаш атеросклерозка база профилактика болур.

Фитонцид деп бүдүмел чеснокуг амдан берип турар

болгаш, дыка көвей микробтарны, ижин иштинде паразиттерни узуткаар. Кандыг-даа чемге холуп чиир, кыжын чиир кылдыр дузап ап база болур. Кургадыптар болза, амданныг чыды база эки шынары чиде бээр.

Хылбаның бүрүлерин кеш аарыгларыңа база ажыглаар. Ханды кылып алгаш чөдүлге, боостая аарыңа, ревматизм, радикулит болгаш иммунитет быжыглаарыңа ажыглаар.

Панкреатит, холецистит, гепатит, гастрит аарыглыг, ижин-хырында ыжыктыг улуска бо үнүш хоралыг.

Хылбаны чыып тургаш, хоралыг ландыш бүрүзү-биле будап болбас. Бүрүлерин дүрбүпкеш, чеснокуг амдан бар-чогун билип алгаш чыыр.

/ Ч.М. ИРГИТ.

Хылбалыг картофель оладызи

Херек чүүлдер: 3 картофель, 100 г хылба, 2 чуурга, 50 г далган, 60 мл хендир үзү, дус, кара перец.

Оладыге аргалыг болза

крахмалы хөй, шүүлең картофель ажыглаза эки.

Кылыры: картофельди улуг үттүг дүрбүүшке дүрбээш, чулуун сы тутар.

Хылбаны чуггаш, саазын аржыыл-биле кургадыр туткаш, ооң бүрүлерин, сывын бичииледир доораар.

Картофель биле хылба кырынче көвүктелдир булгаан чуурганы немээр. Ооң кырынче далганны бызааш, дус болгаш перецти амдан киир немээш, 5 минута тургузар.

Сковородкага үстү изиткеш, оладыни төгериكتей туткаш, оожум отка 4 минута быжыраар.

Чаа эскен изиг оладыл-лерни чараш тавакка салгаш, сметана-биле холуп чиир.

Чем чиртингир болзун!

Өгбевиске мөгейиг

Бо чылдың май 11-де чүгле бистиң улуг аймаавыска эвес, бүгү республикага улуг чидириг болган. Хүндүлүг өгбевисти, Тывавыстың төлөптиг хамаатызын **Иван Максимович СУВАНДИНИ** өг-бүлөзи база хей санның төрөлдери, чону, оларның аразында ТР-ниң Чазаандан, кады ажилдап чораан үежилери Г. Ч. Ширшин, Д. К.-Х. Оор-жак, А. К. Канзай, каайлы албанының хоочуннар эвилелиниң даргазы Н. К. Сат, кожууннардан төлээлер, чаңгыс чер чурттуглары кажыдалын илередип, бүгү талазы-биле дузазын кадып, сөөлгү орукче ханы муңгарал-биле үдээннер.

Чер-чуртунуң сайзырал-хөгжүлдизинге төлөптиг үлүүн кириген, ада-иезиниң демниг өг-бүлөзиниң он дөрт ажи-төлүнүң улуг оглу, төлөптиг амыдыралды чурттап, солун болгаш чугула төөгүлүг ажил-агыйны шынчызы-биле бүдүрүп чораан чоргааранчыг акывысты чылыы-биле сактып чоруур бис. Дээди эртемни база партия-нам талазы-биле тускай эртем-билигни чедип ап, чонунга бараан болуп чораанын мөгейиг-биле чугаалаар бис. Москва хоорайга Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Тыва Республиканың доктаамал Төлээ чериниң таваан салып, ажилдаан чылдарын демдегледип, ол үеде төрөөн чер-чуртунга ыдыктыг XIV Далай-Лама башкыны үдеп эккелгеш, Тыва чер-чуртувусче орукту ажитканы уттундурбас. Тыва Республиканың каайлы албанын 1992 чылда тургускаш, ону билдилии-биле хей чылдарда удуртуп чораан. Кайы-даа кожуунга, партия, совет органнарда, төрөөн Тываызының найысылалына удуртукчу ажилдарга, көдээ ажил-агыйның сайыды-даа, Күрүне Думазының депутадының дузалакчызы-даа болуп

чораан. Иван Максимовичиниң төлөптиг, мөзү-бүдүштүг, байгы сагыш-сеткили, чүлдү-чүрээ-биле чонунга, чер-чуртунга ажилдап чораан чылдарына чоргаарланыр бис. Ооң эки мөзүлүг аажы-чаңы ук-ызыгуурдан укталган: ачазы М. Д. Сувандии Тес-Хемниң Чыргалаңды суурнуң үндезилекчизи, Ленин орденниң эдилекчизи, мурнакчы малчын, авазы он дөрт ажи-төлүнүң хайыралыг авазы Маадыр-ие база хей санның төрөлдери.

«Ыяш дазылы-биле, кижил салгалы-биле быжыг» дээни кончуг-ла шын. Дазыл-дамыры болур ажи-төлү, уруг-дарыының ынак авазы, хей санның дуңмаларының үлегерлиг акызы база чер-чуртунуң төлөптиг оглунуң чырык адын мөңгедип, ооң төрүттүнген Чыргалаңды сумузуңда бир кудумчуну адап каары чөптүг болур. Советтиг Тываның 80 чыл оюн таварыштыр Москвада ажилдап чораан ТР-ниң төлээ черинге ооң чуруун мемориалдыг самбырага мөңгедидери амгы салгалдың бедик харысалгазы болур дээрзинге бүзүрээр бис. Мерген угааның, шынчы, дөрт болгаш дидим сөстүг удуртукчунуң бижип арттырып каан амгы салгалга чугула төөгүнүң шыгжамыры болур номнарын ном саңнарынга доктаамал ажилдап турарына бүзүрээр бис. Хей чылдарда ак сеткилдиг, ажилына бердинип ажилдаанының херечилери — ооң шаңналдары болур:

«Шылгараңгай күш-ажыл дээш», «ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы», «Күш-ажылдың хоочуну», Буян-Бадыргы ордениниң үшкү чадазы база «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Тыва Республиканың Күрүне номунче ады киргени дээш оон-даа өске бедик шаңналдар.

Кады төрөөн дуңмазы Биила Максимовна-биле кады бижээн «Төрөөн Тезим. Ужукталган ук-дөзүвүс» деп номунда сактып бижээнин маңаа кирип каарга, аныяк-өскөн сонугарга боор: «Москваның К. И. Скрябин аттыг ветеринария академиязына өөренип турган үемде бир ужура-жылгадан кезек үзүндүнү сактып бижип көрейин. Хамааты дайынының болгаш Ада-чурттуң Улуг

дайынының киржикчизи Совет Эвилелиниң Маршалы болгаш үш дакпыр Маадыры, Москвада ук академияның үндезилекчизи Семен Михайлович Будённый-биле ужуражылга болган...

1961 чылдың апрель 14-те москвалык-биле деңге Мавзолейниң индириниң кырына Н. С. Хрущёв баштаан күрүнениң удуртукчулары Юрий Алексеевич Гагаринни байырлыг байдалга уткуурунга киржир аас-кежиктиг болган мен... 1974 чылда өөренип турганым нам школазының хуралдаар залына Совет Эвилелиниң Маадыры М. В. Кантария-биле ужуражылга болуп турда, ооң чугаазы: «...Делегейниң ийи дугаар дайынын өөскүдүп үндүрген фашизмниң уязы турган рейхстагы чаалап алгаш, ооң бөпүрүк кырына Кызыл тукту киискидир көдүрүп асканывыс дайын болушкуннарында база бир онзагай черни ээлеп турар. Тулчушкуннарда көргүскөн маадырлыг болгаш дидим чоруу дээш хей дайынчыларга, ооң аразында М. А. Егоров, М. В. Кантария, Р. Кошкарбаевке Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывысканын улуг үнелел-биле демдегледип чугаалаан... База бир солун ужуражылга Совет Эвилелиниң үш дакпыр Маадыры, авиацияның генерал-полковниги Иван Никитич Кожедуб-биле болган. Ужуражылгага эрес-дидим, шиитпирлиг, уран, мерген, тывызык, чогаадыкчы, коргуш чок, маадырлыг, чүгле тирилелге дээш дайзын-биле тутчуп турган демиселин чугаалап турганын бо одуругларны бижип олургаш, сактып кээр мен. Ол үеде чоргааралымны чүге деңнээр боор!».

Солун кижилер-биле ужуражылгалар аразында бодунуң төрөөн чер-чуртунуң ол үеде ажилдап турган партия болгаш комсомол, Советтер ажилдакчыларын хейу-биле адап, сактып бижээн акывыс боду чонунга хүндүткелдиг, ёзулуг тыва кижиниң иштики сеткил байлаан кижилерге чедирип, онзагай топтуг болгаш кижизиг, чараш чуртталганы төлөптии-биле чурттап эрткенин демдеглээр бис. Төрөөн Тывавыстың онзагай оглу Иван Максимович Сувандиини сөөлгү орукче үдешкен бүгү чонувуска курлак чедир мөгейдивис.

/ Чавыс мөгейиг-биле, хоочун журналист биле башкы дуңмалары Светлана ДАНЗЫН-ООЛ, Светлана ШУЛУУ-МААДЫР болгаш өг-бүлөзиден.

Общество с ограниченной ответственностью «Специализированный застройщик «ЭНЕРГОСТРОЙ» СРОЧНО ТРЕБУЮТСЯ:

- Инженер ПТО — от 60000
- Начальник ПТО — 70000
- Начальник строительного участка — 80000
- Автокрановщики — от 70000
- Столяр — от 50000
- Механик (строительные машины) — 60000 на руки
- Мастер СМР/Производитель работ (прораб) — от 60000 до 70000
- Менеджер по продажам — 50000 на руки
- Старший бухгалтер — 70000 на руки
- Машинист экскаватора — от 70000

Объекты строительства находятся по адресу:
г. Кызыл мкр. Спутник ЖК «Магистральный»,
ул. Ленина, 54
Трудоустройство официальное, зарплата стабильная,
без задержек: 30-го числа аванс, 15-го числа расчет.
Обращаться: г. Кызыл, ул. Колхозная, 2 «а»
По всем вопросам писать, звонить вViber по номеру
+7 923 267 92 08, 4-85-29

Музыкальная передача на канале «Тыва 24» ОТ ВСЕЙ ДУШИ (ХӨГЖҮМНҮГ БАЙЫР)

17:00-18:00 17:00-18:00 18:00-19:00
ВТОРНИК / ЧЕТВЕРГ / СУББОТА

4000Р
Стоимость дополнительного слова: 50 руб.,
фото: 150 руб., песня: 700 руб.

ПО АДРЕСУ:
г. Кызыл, ул. Красноармейская, д.100, каб. 309
tyvamediagrupp@bk.ru
8(394-22)2-18-10 8-923-267-07-49

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация Каа-Хемского района Республики Тыва информирует о предоставлении **Ендыхо Саян Сергеевичу** земельного участка из категории земель населенных пунктов, находящихся по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Салчак Тока д.24, с кадастровым номером 17:04:0605001:513, общей площадью 1052 кв.м., с видом разрешенного использования: для индивидуального жилищного строительства.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская д. 143 с понедельника по четверг с 9:00 часов до 15:00 часов администрация Каа-Хемского района.

НАВЕДИТЕ КАМЕРУ:

ТМГ
Издательский дом

ТЫВАМЕДИАГРУПП

Реклама, подписка, сотрудничество:
8(39422)2-18-10, 3-33-22
8-923-267-07-49
Отдел продвижения и продаж, 3 этаж, кабинет 309
Реклама

| УРУГЛАРНЫҢ АЙЫЫЛ ЧОК ЧОРУУ |

Ажык соңга – ажы-төлге айыылдыг

Чайгы үеде уругларның ажык соңгадан аңдарлыр озал-ондактыг таварылгаларының саны көвүдзэн.

Соңга баарынче халаг чок халбактанып үне бээри, улуг кижилерниң талазындан хайгааралдың кошкааны, а ошкыш пластик соңгаларда тургузуп турары ымыраа-сээк шүүрү онза айыылды болдуруп турар.

Ажык соңгадан аңдарлып баткан уруглар аар бертинишкнге таваржып, а чамдык таварылгаларда өлүп-хорап, чок болза, бүгү назынында бертик-межел артып турарлар.

Май 11-де ындыг озал-ондак Улуг-Хем кожуунга ажык соңгадан аңдарлып баткан бир харлыг чаш-биле хей аал чурттаар каът бажыңга

болган. Улуг кижилер уругдарының амы-тыны болгаш кадыкшылы дээш хууда харысалгалыг, ооң иштинде кеземче харысалгазынга база онаажып болур. Мооң-биле холбаштыр **ЧУГУЛА САГЫЫР ЧҮҮЛДЕР:**

- оран-саваны агаарладырының бетинде, квартираның соңгаларын ажыдарда, бичии уруг хайгааралда дээрзинге шынзыгыңар;
- бажың иштин агаарладырда, соңга көзензэн азы форточканы ажыдып алганы дээр: бир эвес соңганы ажыдары чугула апарган таварылгада, ону долузу-биле эвес, а 10 сантиметрден улуг эвес чырттайткаш, өйлээр херекселди тургузуп алыңар;
- удуп чыдар чашты квартирага чааскаандырын арттырбаңар: оттуп келгеш ол ажык соңгаже шоглап болур;
- мебель аймаан соң-

гадан ырадыңар, ындыг чүүл силерниң урууңарның соңга баарынче халбактанып үнер чоруун болдурбайн барып болур;

- соңганы канчаар ажыдарын чаш уругга көргүспөңер, канчаар ажыдарынга боду орай өөренип алган тудум дам айыыл чок болур;
- ымыраа-сээк шүүрү онза айыылдыг: чаш кижии ооң мурнунда бир-ле шаптараазын барын көргөш, бүзүрелдиди-биле аңаа кээп даяныр, түңнелинде, ооң деңзизинге көрдүмзэн шүүр-биле катый аңдарлып болур;
- соңгаларга уругларны камгалаар дериг-херекселдер салдырарындан чажам дивенер: чаш уруглуг бажыңда демир-пластик соңгалар бар болза, оларны соңганың ажыдышкынын

өйлээр тускай херексел-биле дерири чугула;

• жалюзи, дүрер көжеге дээн чижектег хун чырындан камгалаар херекселдер соңгаже халбактанырынга дузалал чепсээ азы оларга ораажып, моңуп болур.

Чаш уругга соңга ажыдарынга чүглө 30 секунда херек дээрзин утпаңар! Озал-ондакты болдурбас дизе соңгаңарны айыыл чок болдуруңар!

Сагыыры берге эвес негелделер

База бир өөредилге чылы доозулган. Уругларның хостуг үези көвүдзэн. Бо чайгы дыштанылгада оларның чамдыызы дыштанылга лагерлеринге, бир чамдыызы көдээде дөргүл-төрелдеринге, малчын коданнарда, өскелери кайнаар-даа барбайн, хоорай-суурларга эрттирерлер. Чогум-на бо үеде уруглар-биле холбашкан озал-ондактар болгулаар. Оларның бирээзи — өрт айыылы.

Тываның Баштыңының доктаалы-биле бо чылдың май 27-ге чедир Тыва Республиканың девискээринге өртке удур онза чурумну узадып, чоннуң арга-арыгже кирерин хораан болзажок, бо чылдың эгезинден тура республиканың девискээринге 290 гектар черге 16 арга-арыг өртүн өжүргөн. Эрткен неделяның дургузунда кижиниң буруузу-биле оран-савага 31 база 3 арга-арыг өртү болган. Оларның болуп турарының кол чылдагааны –

херим иштинде ажык черлерге бок болгаш кургаг сиген өрттеткени, арга-арыг иштинге одаг кывысканы-дыр. Чаяан болуп, өлүп-хораан, бертинген кижилер чок болган.

Изиг агаар-бойдус турупканда, өрт айыылының дүрүмнерин сагып, хатчыл үеде бок болгаш кургаг сиген өрттедирин болдурбаңар деп чурттакчы чонну катап-катап сагындырып турар, ынчал-зажок ээ-харысалга чок кижилерниң буруузу-биле өрт айыылы тургустунган турар.

Чылдың-на часкы-чайгы үеде өрттерниң саны көвүдээр. От-биле оваарымча чок чорукту болдурбазының, бодуңарны болгаш дөргүл-төрелдериниң от айыыл-халавындан камгалап алыр дизе, сагыыр дүрүмнер берге эвес болгаш көңүс бөдүүн:

- ✓ Ыяш оран-саваның, чадаң ыяштарның, кургаг сигенниң чанынга ажык от кывыспаңар;
- ✓ Чоок-кавының девискээрин боктан, тудуг материалдарындан, кургаг

сигенден өй-шаанда аштап-арыгланар;

- ✓ Арыглан-ашталганың соонда, бөлген бокту болгаш кургаг сигенни өрттетпөңер;
- ✓ Чылыдылга херекселдерин ажыглап, чунар-бажыңны одап тура, бичии уругларга кажан-даа от тудуспаңар;
- ✓ Арга-арыгга чорааш, өртке удур дүрүмнерни сагып, ине бүрүлүг аныяк ыяштарлыг аргага, өртең черлерге, ыяш кезип турган участоктарга от кывыспаңар;

✓ Бажың, херим иштинге өрт өжүреринге көрдүнген суглуг доскаарлыг, хууңуг болуңар;

✓ Бажыңдан үнүп чоруп тургаш, телевизорну, сайгылгааннарны, шупту электри болгаш газ херекселдерин өжүрүңер.

Өрт айыылының адырынга негелделерни хажытканы дээш, хамаатыларны 1000-дан 5000 рубль чедир административтиг харысалгага онаар.

/ А. ХЕРТЕК белеткээн.

Автомашинаның «ийис эжин» доскан

Май 21-де Кызылдың КАИ ажылдакчылары дилээш-кинге турган читкен автомашинаны тудуп алган.

КАИ ажылдакчылары орук шимчээшкининге айыыл чок чорукту хандылары-биле ажылдап турган үезинде читкен деп санадып турар автомашинаның «ийис эжин» дозуп алган.

«Nissan Fairlady Z» марканың Казах Республиканың бүрүткел дугаарлыг автомашинаны Интернациональная кудумчузунда 105 «А» дугаарлыг бажың чанынга орук-хайгыыл албанының ажылдакчылары доскаш, хынап көөрге, 28 харлыг чолаачы башкарып чорааны автомашинаның документилен, чолаачының шынзылганын болгаш Казах Республиканың 46 харлыг чурттакчызының адында бүзүредилге саазынныг болган.

Улаштыр сайгарары-биле чолаачыны башкарып чорааны автомашинаны-биле Красноярскының Тыва Республикада Каайлы албанынче дамчыткан.

Маңаа демделгээри болза, читкен автомашинаның «ийис эжиниң» өңү, марказы, VIN-коду, үндүргөн чылы, дугаар демдээ шупту дүгжүп турар болган. КАИ ажылдакчылары бо таварылгада, автомашиналар шак ындыг дөмей болур дүрүм хажыдышкыны деп санап турар. Чүге дээрге болганчок-ла оор автомашиналарга меге документилен кылгаш, каайлы хыналдазы чокка кызыгаарны эрттирип турар.

ИХЯ-ның ТР-де КАИ албаны автомашина садып алырда, хамаатыларны кичээнгеилг болурунче кыйгырып турар. Ынчангаш Күрүнениң автоинспекциязының албан-эзу сайтызынче (<https://гибдд.рф/check/auto>) киргеш, садып ап турар машиназының юдиктиг талазы арыг бе дээрзин оон хынап ап болур.

/ ИХЯ-ның ТР-де Күрүнениң автоинспекциязының эргелели.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тыва медиатрупп" ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редактор
С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүң адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каът 2, каб. 206

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А. К. Ооржак, А. Ч. Чамзырын —
2-17-94
Корректор: Ч. Н. Мачык,
А. А. Лагбы — 2-17-94
Харылзаа, информация
технологиялары болгаш
массалыг коммуникациялар
адырынга хайгаарал талазы-
биле федералдыг албанның
Енисей эргелели «Шын» солунну
18.10.2022 чылда бүрүткээн.
Бүрүткел дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Шетинкин болгаш
Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының
бодалдары редакцияның туружу-
биле дүүшпейн барып болур.
Айыттыг саннары болгаш өске-
даа фактылары, дыңнадыглары
дээш авторлар боттары
харыылаар.

Чагыдылга индекси:
хуу кижилерге — П6855,

организацияларга — П6860
Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солуннуң сайтызы:
shyn.ru
Электронуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
2722 кезек

2024 ЧЫЛДА

«ШЫН» СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 1440,96
рубль.

Тел.: 8(39422)2-11-52

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 960 рубль.
Тел.: 8(39422)2-18-10